

౧౯౦౫౮ స్త

THE
Heroes of - -
- - Vidyanagar.

PART I.

BY

SEERIPI ANJANEYULU
Telugu Pandit
Govt Secondary & Training School for Women,
&
Secretary, Upadhyaya Panditha Parishath, *for Anantapur Dt.*
ANANTAPUR.

---

with a preface by

BRAHMASREE
PRAYAGA VENKATARAMA SASTRULU GARU,
Telugu Pandit
Ceded Districts College, Anantapur.

Published by
Vijnanavallika Grandhamala
ANANTAPUR.
1928.

Printed at Sri 'Sadhana' Press- Anantapur.

 PRICE As. 12.

—• పీఠిక •—

నే నింతకుముందు ప్రాథమిక మాధ్యమి కోన్నత పాఠశాలలలోని క్రిందిఫారముల బాలకుల నుద్దేశించి, పెక్కుజీవితచరిత్రముల నాంధ్రభాషలో సులభశైలిని వ్రాసితిని. అందు కాళిదాసుచరిత్ర, కబీరుదాసు చరిత్ర, గౌతమబుద్ధ చరిత్ర యిట్టివి కొన్ని. వానిలో ముద్రితములయిన వన్నియుఁ జెన్నపురి బర్మా పఠనీయ గ్రంథ నిర్ణాయక సంఘము (Madras Burma Text Book Committee)ల వారిచేఁ బఠ్య పుస్తకములుగ నామోదింపఁబడి, విరివిగ వ్యాప్తిలో నున్నవి. గ్రంథ నిర్ణాయకసభలవారియు నాంధ్రపండితులయు నీ యాదరాతిశయమే, మైదాకు ఫారముల బాలకుల కుపకరించు చరిత్రములఁగూడ రచియింపవలయునను నుత్సాహమునాకుఁ గల్గించినది.

౧౪—౧౫ శతాబ్దములలో దక్షిణదేశ మంతయు నాక్రమించి, తత్సామ్రాజ్యము నాదర్శప్రాయములగు పద్ధతులపై జగత్ప్రసిద్ధిగఁ బాలించిన, బుక్కరాయ దేవరాయ నరసింహరాయ కృష్ణరాయాది మహాసమ్రాట్టులయు, వారిసామ్రాజ్యమునకు ముంచివేయు నద్దేశమున నెడయిడక వెలుగుచున్న శాస్త్రీయ మహావాహిని ననేకశతాబ్దముల కాలమునకుఁ బరమగామ్భీర్యాలు నాల్గు చెరుగుల యానలనే యుద్ధగించి, జాతీయ - మహా

స్వాతంత్ర్యమును దేశగౌరవమును గాపాడుటకై నెత్తుటి వఱదలను నెలార్చి, విద్యానగర సామ్రాజ్య కాత్మార్పణము గావించిన వీరయోధులయు, సకలకళా ప్రతిభాభాస్యులగు విద్వాంసులయు, మానవమాత్రు లవ్యక్తురను మున్నగు సమాజ్యప్రముఖులయు, రేనాది కవి గ్రంథకర్తలయుఁ బవిత్ర చరిత్రములు, మన యువకులకు తెలుసుకొనుట కెంతగను తోచనే యున్నది; కాని యది నాటకరూపముగాదు. అట్టి దేశోద్ధారకుల వీరచరిత్రములను మనవిద్యార్థుల కను వగుభాషలో వ్రాసియియ్యనిలోపము, మన కుండేకలదు. నే నిదిగుర్తించి కొంత పుష్పమాలికలఁ జేర్చి భాషా సేవను సాదరసన్నిధి నుంచుచున్నాఁడను.

ఇందు. విద్యానగరసామ్రాజ్యమునకు బీజరూపముగనుండిన 'కుంజరకోన'కు (ఆనెగొందికి) సంబంధించినంతవఱకు మూఁడుసందలయొక్క కథాంశములను, విద్యానగర నిర్మాణము మొదలు తల్లికోట యుద్ధాంతము వఱకు వెలసిన రెండున్నరశతాబ్దములకాలపు సామ్రాజ్య విశేషములను, సమగ్రముగను-సంగ్రహముగను, యువకుల మనోదర్పణమునఁ బ్రతిబింబింపఁజేయుటకై, సమారమి యాఱుసందలయొక్క చరిత్ర సీరెండుభాగములలోఁ, బాడెత్రింపఁగురు మహాసమ్రాట్టుల పవిత్ర జీవితముల యందిమిడ్చి, తుదిదాఁక విశుద్ధమైన యాకర్షకమగు శైలినే పాటింపఁజూచితిని. నాయీప్రయత్న మెంత వఱకు ఫలకారియైనదో కనుఁగొనవలసినపని మహాసీయు

లను వదలిపెట్టుచున్నాఁడను. దీని నుదారభావమునఁ బరిశీలించి యుపోద్ఘాతము వ్రాసియొసఁగిన, బ్రహ్మశ్రీ ప్రయాగ వేంకటరామశాస్త్రులవారియెడఁ గడుఁ గృతజ్ఞుఁడనై యున్నాఁడను.

ఈనాపరిశ్రమ మాంధ్రవిద్యార్థిప్రపంచమునెడఁ గొంతవఱకైనఁ బ్రయోజనకారిగ నుండి నాయుద్దేశము నాంధ్రదేశ పండితలోకము ఫలవంతముగ నొనర్చునుగాక యని విశ్వసించుచున్నాను.

గ్రంథకర్త.

విషయసూచిక :—

—ప్రథమభాగము—

శ్రీ

ఉపోద్ఘాతము.

విద్యానగర సామ్రాజ్యమున కొక్క నిక్కంపుఁజరిత్ర యిప్పటికిఁగదా యాంధ్రలోకమున కబ్బినది. విజయనగరచరిత్రము నింతకుముందుఁ బలువురు పలుభాషల-యందు రచియించియున్నారు; కాని, విషయవిపులముల-య్యు నందుఁ బెక్కు లన్యభాషానిబద్ధములు లగుటంబట్టి తెలుఁగువారల కంతగా నందుబాటునందు లేకున్నవి. కొన్ని చాలవఱకు రచయితల యూహాకల్పితములగుట నాకాశహర్మ్యము లనఁదగియున్నవి. ఇంకఁగొన్ని పక్ష-పాత నీరదావృతములయి సత్యచంద్రికా ప్రసారమున కెడమీయకున్నవి. ఇట్టి లోపముల కొదవలనెల్ల నీ చరి-త్రము తొలఁగించుచున్న దనుట యథార్థ కథనము.

శ్రీయుతులు సాహిత్యసరస్వతి సిరిపి ఆంజనేయులు గారు సమగ్రముగ సామగ్రిని సేకరించి సందిగ్ధవిషయముల పట్ల సునిశితమగు తమ హేతువాదశక్తి నుపయోగించి, యుక్తియుక్తముగ సిద్ధాంతముల నేర్పఱుచుచు రసోత్త-రముగు నట్లీచరిత్రమును చిత్రించిరి. ఇయ్యది సామా-న్య దేశచరిత్రములవలె రాజకీయ సంస్థలు, యుద్ధ కారణములు, యుద్ధములు, యుద్ధరంగములు, పాల్గొన్న పక్షములు, నాయాయుద్ధముల కాలములు, తత్పర్యవ-

శాసనములు మున్నగువానిని మాత్రము గ్రహింపక, విద్యానగర సామ్రాజ్యమును పాలించిన రాజవంశ చతుష్టయమునందలి యొక్కొక్క వీరవరుని కాలమున సామ్రాజ్యమునకుఁ గల్గిన విశేష విషయములు, ఒక్కొక్క వీరవరేణ్యుని విక్రమవిలసితములు, సాహసౌదార్యములు, [illegible], స్వాతంత్ర్య రక్షణము, స్వార్థత్యాగము మున్నగు సద్గుణగణముల వెల్లడియించుచున్నది.

'మహనీయుల జీవితములును, దేశచరిత్రములును జాతిప్రాణావలంబనములని' యభిజ్ఞులు వచింతురు. ఈ సూత్రము ననుసరించి శ్రీ ఆంజనేయులుగారు విద్యానగర వీరుల చరిత్రములతో సామ్రాజ్య చరిత్రమును సంగ్రహించి యతిహృద్యముగ నీ చరిత్రమును సంతరించిరి. దేశాభివృద్ధికి స్వదేశవీరుల చరిత్రములపఠన మత్యావశ్యకము. ఇంగ్లాండు మున్నగు నితర దేశములందెల్ల స్వదేశ వీర చరిత్రములు విద్యార్థుల కాదినుండియు నభ్యసనీయములగ నుండును. మొన్న మొన్న శ్రీ మల్లంపల్లి సోమశేఖరశర్మగారు 'ఆంధ్రవీరుల చరిత్రము' రచించునంతవఱకు నాంధ్రదేశవీరుల సమాచారమే యాంధ్రులలో ననేకులకుఁ దెలియకుండెననుట సత్యదూరము కాదు. స్వదేశ వీరవిక్రమ విలసితంబులగు నిట్టి పుస్తకములను పఠియించుటచే నాంధ్రవిద్యార్థుల మనముల నూతనోత్తేజము గలుగఁగలదనుటకు సందియము లేదు.

ఒక్క వీరవరుల చరిత్రములేగాక, ఆయాయి రాజేంద్రుల కాలమున విలసిల్లిన పండితులయు, కవులయు, చరిత్రములు నిందు మనోహరముగ వ్రాయబడియున్నవి. విద్యానగర సామ్రాజ్య కవులలో చక్ర-వర్తుల చరిత్రమును రచించి ప్రఖ్యాతివడసిన ఒక్కనను సైకము చేయుటయుక్తము.

ఇందలిభాష సలక్షణమై, మాజార్యమై, సుమనో-హరమై, జాతీయములతో నిండి, గంగాప్రవాహమువలె నవర్గళ ప్రవాహమై కలసిల్లుచున్నది. ఇయ్యది సర్వవిధముల విద్యార్థుల కనుకరణీయమని చెప్పవచ్చును.

విద్యాశాఖాధికారులీపుస్తకము నవశ్యపాఠ్య-ముగా నియమించి గ్రంథకర్త యుత్సాహమును సార్థక-పఱుతురుగాక.

ఇట్లు సజ్జనవిధేయుడు,

ప్రయాగ వేంకటరామశాస్త్రి,

పత్తిగుంటపల కళాశాలా ప్రధానోపాధ్యాయుడు.

తప్పొప్పుల పట్టీ.

పుట.	పఙ్క్తి.	తప్పు.	ఒప్పు.
౧౨	౯	భస్మీపటలము	భస్మీభూతము
౧౩	౧౪	వేదసూక్తిని	సూక్తిని
౧౪	౧౧	జరిగి కాపలేనని	జరిగితీరవలయునని
,,	౧౯	జీవగ్రాహములుగ	జీవగ్రాహముగ
౨౭	౧౧	సాత్త్వికము	సాత్త్వికత
,,	౧౭	అజేయుడు	అజయ్యుడు
,,	౨౧	నీసామ్రాట్టు	నీసమ్రాట్టు
౨౮	౫	సా న	సాతని
౨౯	౨౨	నమ్మహాసామ్రాట్టు	నమ్మహాసమ్రాట్టు
౩౫	౧౪	మహాగణసతిస్తవము	మహాగణపతిస్తవము
౩౬	౮	మాధవ్యము	మాధవీయము
౪౧	౧౪	ఒఘ్రికళింగదేశములను	ఉత్కళకళింగదేశములను
౪౨	,,	గ్రహించుటనువలె	గ్రహించుటవలె
౪౭	౨౦	నిస్సందియము.	నిస్సందేహము
౫౦	౧౯	దందహ్యా	దందహ్యమాన
౬౦	౧౫	ప్రైననే	ప్రైనే
౬౧	౨౦	సామ్రాజ్యముకు	సామ్రాజ్యమునకు
౬౪	౭, ౮	జీవగ్రాహములనుగ	జీవగ్రాహముగ
౬౬	౮	యయాధము	బలము
౬౮	౮	పారవశ్యని	పరవశుని
౭౪	౧౬	దిశయందున్నట్లే	దిశయందున్నప్పుడే
౮౩	౧౬, ౧౭	జీవగ్రాహములనుగ	జీవగ్రాహముగ
౮౮	౯	పుప్పలావికులయు	పుప్పలావికలయు
౯౨	౧౧	ఉదయాస్తమాన	ఉదయాస్తమయ
౧౦౦	౫	గొనుకొని	గొనకొని
,,	౨౩	యరుణగిరిమధు	యరుణగిరినాథుని

విద్యానగరవీరులు

ప్రథమభాగము

౧౬ వ శతాబ్దములోని
దక్షిణ హిందూదేశము

విద్యానగర వీరులు

ప్రథమభాగము

జంబుకేశ్వరుఁడు

1. ఆనెగొంది పూర్వ రాజుల వృత్తాంతము.

జంబుకేశ్వరుని చరిత్రము గ్రహించుటకు ముందుగ నాతని పూర్వులనుగూర్చియు వారితో ముఖ్యముగ సంబంధముగల మహమ్మదీయుల దక్షిణదేశ మాక్రమణమును గుఱించియుఁ దెలిసికొనుట యావశ్యకము.

క్రీస్తుశక మేడవశతాబ్దమునుండియే యానెగొంది యొక రాజాశ్రయస్థానమై వెలయుచుండెనని పారసీక దేశస్థుఁడగు ఫెరిస్తా తెల్పుచున్నాఁడు. నేఁటికి రమారమి తొమ్మిదివందల యేండ్లనుండి హిందూప్రభువులానెగొందికి పాలకులుగ నున్నారు. మొన్నమొన్నటి దాఁక నానెగొందీశ్వరుఁడుగ నుండి, యావలఁ గీర్తిశేషుఁడైన రాజా రంగదేవరాయఁడు మా కొసఁగియుండిన రాయ వంశావళిని బట్టి, యానెగొంది పూర్వరాజుల వృత్తాంతమిందు వివరించెదము.

౨. మూఁడువందలయేండ్ల చరిత్ర.

౧. నందుఁడు— రాయలవంశము నందమహారాజుతోఁ బ్రారంభము నొందినది. ఇతఁడు క్రీ. శ. ౧౦౧౪ నుండి ౧౦౭౬ (శా. శ. ౯౩౬ నుండి ౯౯౮) వఱకు సమారామి యఱువదిమూఁడుసంవత్సరముల కాలమవిచ్ఛిన్నముగ రాజ్యపాలనము చేసెను. ఈతఁడు రాజ్యమును విస్తరముగావించి ధన మపరిమితముగఁ గూర్చుచుఁ,దనపేర 'నందగిరి'యను నొక నవీనపట్టణము నయితమునిర్మించెను.

౨. చాళుక్యుఁడు— నందరాజు కుమారుఁడగు చాళుక్యుఁడు మహాసమర్థుఁడై, క్రీ. శ. ౧౦౭౬ నుండి ౧౧౧౬ వఱకు నలువది సంవత్సరములకాలము నిరపాయముగఁ బ్రజలఁ బాలించెను. ఈపార్థివునకుఁ దన దేవేరివలన ముగ్గురుకుమారులు గల్గిరి. కల్యాణపురము నాక్రమించి, దానిని రాజధానిగ నొనర్చికొని రాజ్య మేలుచు, 'కల్యాణబిజ్జలుఁ'డని బిరుదుఁగాంచి, యచ్చట నొకవంశమునకుఁ గర్తయైన బిజ్జలమహారాజే చాళుక్యుని ప్రథమపుత్త్రుఁడే.

౩. విజయధ్వజుఁడు—ద్వితీయుఁడు తండ్రియనంతర మానెగొంది సింహాసనాసీనుఁడయి, ౧౧౧౬ నుండి ౧౧౫౬ వఱకు రాజ్యవ్యవహారములను మిగుల నేర్పుతో నిర్వహించిన విజయధ్వజుఁడు. మహమ్మదీయుల దండయాత్రి తఱచు సంభవ మగుచుండుటచే నీనృపుఁడు

౧౧౫౦ వ సంవత్సర ప్రాంతమున, తుంగభద్రానదికి దక్షిణపుటొడ్డున నవీననగర మొకటి నిర్మించి, దానికిఁ జుట్టు నావరించియున్న పర్వతమాలికలతో బలాఢ్యములును బరిపంథిరాజుల కభేద్యములును నగు నున్నత ప్రాకారములను గట్టించి, యానూతన నగరమునకు 'విజయ పట్టణ'మని పేరుపెట్టి దానిని రాజధానిగ నొనర్చుకొనెను. ఈపురికి తుంగభద్రానది యుత్తరపు టెల్లగ నేర్పడుట వలన, నుత్తర హిందూస్థానమునుండివచ్చు సుల్తానులకది యవిలంఘ్యమయ్యెను. ౧౧౫౦ లోఁ బుట్టిన యీ పుర వైభవము చాలఁ జిన్నదైనను, ౧౩౩౬ వఱకుఁ గొంత గొంతగఁ గ్రమాభివృద్ధి నొందుచునేయుండెను. విజయ ధ్వజుఁ డద్వితీయ పరాక్రమాన్వితుఁడై ముప్పదితొమ్మిదేండ్లు రాజ్యపాలనముచేసెను. చాళుక్యుని మూఁడవ కుమారుఁడగు విష్ణువర్ధనునిఁ గూర్చి రాయవంశావళి యందేమియుఁ గన్పడదు; కాని యాతఁడు తనజీవితకాలమున నగ్రజులవలన ధనరూపమగు సాహాయ్యముఁ గొంత పొందుచుండినట్లు, సూవెల్ - పెయిస్ - మెకంజి మున్నగు వారు నుడువుచున్నారు.

౮. నరసింహరాయుఁడు— విజయధ్వజునకుఁ బిమ్మట నాతనిపుత్త్రుఁ డనవేమన సింహాసనమునకువచ్చి, ౧౧౫౬ నుండి ౧౧౭౯ వఱకు రాజ్యపాలకుఁడుగ నుండెను. అనంతర మాతని తనయుఁడు నరసింహదేవరాయఁడు ౧౧౭౯ వ యేఁట మూర్ధాభిషిక్తుఁడయి, ౧౨౮౬ వ సం

సంవత్సరములవఱకు నలువదియేడేండ్లు నిరంతరాయముగఁ బ్రజాపరిపాలనముఁ గావించెను. ఈతఁడప్రతిమాన విక్రముఁడై పోయినచోట్లనెల్ల విజయలక్ష్మినే వరించుచు, బహుకాలము రాజ్యమేలుటవలనను, నప్పటిరాజ్యాంగ నియమములు క్రమపద్ధతి నుండునటుల జేసియు, నీతని కాలమున రాజ్యము మిగులవిస్తరించెను. ఈతఁడు నూతన రాజధాని నన్నివిధముల వృద్ధినొందించి, దాని నత్యంత శోభాయమానముగ నొనర్చిన ఘనుఁడు. ఈ రాజసింహుఁడు ప్రచండప్రతాపుఁడును ప్రతిభటభయంకరుఁడును నయి, యెదురులేని మగంటిమిచేఁ దనసామ్రాజ్యము నన్నికడల సమానముగ వ్యాప్తినొందించి, మింట నుంచిన దివ్వెవలె వెలింగెను. ఈ హేతువున నాతని రాష్ట్రము 'నరసింగరాష్ట్ర' మని పేర్వడసెను. ఇది కారణముగ ఖండాంతరవాసులు దీనికిఁబిమ్మట వెలసిన విద్యానగర సామ్రాజ్యమును గూడ నరసింగరాష్ట్రమనియే పేర్కొనిరి. అనుక్షణమిట్లు పెంపెసలారుచున్న యీ నరసింహరాష్ట్రాభివృద్ధినిఁ గూర్చియు, దానివైభవగాంభీర్యసమృద్ధినిగుఱించియు,నన్యదేశీయులగు తురుష్కులత్యద్భుతసరణినిఁ గథలుగఁ జెప్పుకొనఁ దొడఁగిరి. ఇట్లు విశేషప్రాభవమునను నైశ్వర్యమునను, విన్నాణమునను శోభిల్లుచున్న విజయపురీరాజ్యరమను దురుష్కరాజులుగాంచి, కౌతుకమునొంది, యీసుప్పొడమఁగ దాని కించుక యొత్తిడిని గల్గింప దొరఁకొనిరి.

3. దక్షిణదేశ విభాగములు.

పదుమూఁడు పదునాల్గు శతాబ్దముల మధ్యదినములలో దక్షిణహిందూస్థానమంతయు నెనిమిది ఖండములుగ విభజింపఁబడియుండెను. అవి, మహారాష్ట్రము-త్రిలింగ(కాకతీయాంధ్ర) సామ్రాజ్యము — హొయిసల (మైసూరు) దేశము - కర్ణాటకము(కుంతలము) — కటక రాజ్యము - తూర్పుతీరప్రాంతము — చోళపాండ్యరాష్ట్రములు. వీనికి వరుసగ దేవగిరి, ఓరుగల్లు, ద్వారసముద్రము, ఆనెగొంది, కటకము, ఉదయగిరి, కాంచీపురము, మధురాపురములు రాజధానులయి యుండెను. ఆ సామ్రాజ్యములలో మహారాష్ట్రమును రామదేవుఁడును, త్రిలింగమును బ్రతాపరుద్రదేవ చక్రవర్తియు, హొయిసలదేశమును బల్లాలరాజులును, కర్ణాటకము (కుంతలము)ను రాయవంశజులును, కటకమును గజపతులును, తూర్పుతీరప్రాంతమును రెడ్డిరాజులును, చోళ పాండ్యరాష్ట్రములను చోళరాజులు పాండ్యనృపతులును బాలించుచుఁ, బెక్కేండ్లు మహమ్మదీయ చక్రవర్తులను నర్మదానది కావలివైపుననే యడ్డగల్గిరి.

4. మహమ్మదీయాక్రమణము.

౧. ముసల్మానుల హావడి—రమారమి ౧౩౧౦వ సంవత్సరప్రాంతమున దక్షిణహిందూదేశమునందపూర్వమును నత్యంతవిస్మయావహమునునగు పరిణామముగల్గెను. ఇది దక్షిణాపథచరిత్రమునఁ బ్రధానములగు విషయ

ములలోఁ జాలఁ బ్రాముఖ్యముఁగన్నది. తత్పూర్వమే పెక్కేండ్లనుండి యుత్తరహిందూస్థానమునందు నానా ప్రదేశములనాక్రమించి, వానిని మహావిప్లవకరస్థితికి గురి చేసి, కలవరము నొందించుచుండిన మహమ్మదీయు లా కాలముననే, దక్షిణదేశమునఁగల హిందూ రాజ్యము లపై దాడివెడలి, యందు మహాదారుణకృత్యములఁ గావించి, హైందవుల ధనధాన్యాది సంపదలను సర్వస్వ మును కొల్లలాడఁజొచ్చిరి.

౨. అల్లాయుద్దీను ప్రయత్నప్రాబల్యము — ముస ల్మానుల ప్రవేశము ధూమకేతుసందర్శనమువలె, దక్షి ణాపథమునందలి హైందవరాష్ట్రములకెల్ల మిగుల నరిష్ట సూచకమయి, యత్యంత సంతాపప్రదాయక మయ్యెను. ఢిల్లీశ్వరుఁడును ఖిల్జీవంశజుఁడును నగు నల్లాయుద్దీనుని పంపున, నాతని సేనానాయకుఁడు 'మల్లికాఫూ'రను వాఁడు ౧౩౦౩ వ సంవత్సరమున నొక్కపర్యాయ మేఁబదివేల సైన్యముతో నోరుగంటి నెదిరించి పరా భూతుఁడై పఱచెను. అట్లు పరుగిడినవాఁడు మరలనచిర కాలముననే యసంఖ్య సేనతో వెడలి, తొలుత దేవగిరిని ముట్టడించి, తన్నగరాధీశుఁడగు రామచంద్రదేవుఁ జెఱపట్టి ఢిల్లీకిఁబంపెను. వెనువెంటనే యోరుగంటి నెదుర్కొనినను రెండవమాఱుఁగూడ నగరప్రవేశము నసాధ్యమగుటచే, మాలికాఫూరు స్వసైన్యముతో నింటిబాటఁ బట్టెను. అయినను యవనుల ప్రయత్న

సంతతితో సాగినది కాదు. అల్లాయుద్దీ నపరిమిత మగు సైన్యమును సమకూర్చి, మాలిక్‌కాఫూరునకు 'ఖ్వాజాహాజీ' యను సేనాని నొసఁగి, ఎట్టులైన నాంధ్రసామ్రాజ్యము హరించిరావలెనని యాదేశించి, మూఁడవసారి యాతని దక్కనునకుఁ బంపెను. మహమ్మదీయు లాతరుణమునఁ దమకు గోచరించు పల్లెలన్నిఁ గొల్లవెట్టుచుఁ జని, మార్గమధ్యమునందున్న శ్రీపురపరగణముఁ బట్టుకొని, తన్నగరాధిపతిని సంహరించివైచిరి. సేనాపతియగు మాలిక్‌కాఫూరు తన సైన్యము నటనుండి వాయువేగమునతో నడుపుచు, నర్ధరాత్రమున హఠాత్తుగ నోరుగంటిని బ్రవేశించి, యందుఁ బరాకుననున్న సర్వసేనలను సమయించి, నగరము నుద్వోత్తు కబళించెను. ఈ పర్యాయ మాయావన సేనాని యోరుగంటినుండి ౩౧౨ ఏనుఁగులను నిరువదివేల గుఱ్ఱములను తొంబదియాఱు వేల మణుఁగుల బంగారమును గొల్లలుగ రత్నములను హరించెను. హొయిసల రాజ్యమునకు రాజధానియగు ద్వారసముద్రమును ముట్టడించి, కోట భగ్నముగావించి, యుంపలి, సమస్తసంపదలను గొల్లలాడెను. హొయిసలులును యాదవులును పేరులేక నశించిరి.

3. ముబారక్ దురాగతము— ముసల్మానులు దక్షిణదేశముపై నడుగిడుటకుఁ బ్రారంభించిన పిమ్మటఁ బెక్కుపర్యాయము లందలిరాష్ట్రములఁ జెనకి, వాని నొక్కటొక్కటిగఁ గబళించి, రాజ్యపాలకులను జత్రి

హొంసళులకు గుఱిచేయుచుఁ, జివరకు దక్షిణాపథమంతయు నాక్రమింపఁ దివిరిరి. అల్లాయుద్దీను ౧౩౧౬ లో మరణింపఁగా నాతని నాల్గవకుమారుఁడు 'ముబారక్' అను నతఁడు ఢిల్లీసింహాసనమునకై పొంచియుండిన మాలికాఫూరును దన సోదరులనందఱను జంపి తాను చక్రవర్తియై, దక్షిణదేశముపై దాడిసాగించెను. ఈ ఘోర కార్యప్రియుఁడు, దేవగిరి ప్రభుఁడును రామదేవుని యల్లుఁడునునైన హరిపాలదేవునిఁ బట్టుకొని, ప్రాణము లుండఁగనే నిలువున నతనిచర్మమొలిపించి, యాతనితల నగరద్వారమున వ్రేలాడఁగట్టించెను. హృదయవిదారణ మగు నట్టి దారుణవిజృంభణముఁ గనఁజాలక, మూఁడవ బళ్ళాలదేవుఁడు తిరువన్నామలకుఁ బాఱిపోయెను.

౮. గ్యాస్ఉద్దీన్ దృక్పథము — దక్కనున దాడి సాగించిన తురుష్కులలో తుఘలకు వంశజుఁడగు గ్యాస్ ఉద్దీను తృతీయుఁడు. ఈతఁడు ౧౩౨౧ లో సింహాసనమునకు వచ్చినతోడనే తనదృక్పథము నోరుగంటివంక మరల్చి, తనకుమారుఁడగు నలూఫుఖానుని నాంధ్ర సామ్రాజ్యముపై దండయాత్రసాగింప నియోగించెను. అలూఫుఖానుఁడు తొలుత పరాజితుఁడయ్యెఁ, దరువాత రెండు నెలలకే, యపరిమితసేనతో నాకస్మికముగ నోరుగంటిపైఁబడి దాని నాక్రమించి, ప్రతాపరుద్రునిఁ జెఱపట్టి ఢిల్లీకిఁ గొంపోవుచు, నగరమును సంపూర్ణముగ విధ్వంసమొనర్పఁ దనసేన కానతియిచ్చెను. అంతటితోఁ

కాకతీయ సామ్రాజ్యము హూప్రమాసినది. సర్వ సంప దలకును చావలమై, శోభావిహీనమై తనరారుచుండిన మోరుగల్లు, యవనుల సంస్పర్శమాత్రముననే గహన శ్మశానమయ్యెను. ఢిల్లీప్రభు జూనాఖా నోరుగల్లునగరికి 'సుల్తానుపుర'మను నామకరణ మొనరించెను.

౫. మహమ్మదుసుల్తాను— గ్యాసుద్దీనుని యగ్రపుత్త్రుఁడగు నాలఫ్ఖానుఁడు (మహమ్మదుతుఘలక్) ౧౩౨౬లో రాజ్యాభిషిక్తుఁడై దక్కనుపై దాడి వెడలెను. సుల్తానుని ప్రతాపవహ్నికీలలచే దేవగిరియు, ౧౩౨౭న ద్వారసముద్రమును గూలిపోయెను. పాషాణహృదయుఁడగు నీపాదుషా పాలనమున ప్రదేశములన్నియును బాధపడి, శ్మశానములు కాఁజొచ్చెను.

5. స్వాతంత్ర్య తృష్ణ.

౧. జంబుకేశ్వరుని పాలన—ఈ భయానక తీక్ష్ణాతపమే కుంతలమునంతట వ్యాపించి, యానెగొందిఁ గూడఁ గందించెను. ఆవిషయ మీ దిగువ వర్ణింపఁబడును. నాఁటి దురదృష్టదేవతకు బలియైనవాఁడు, జంబుకేశ్వరుఁడు. ఈతఁడు పైనఁ బేర్కొనిన నరసింహరాయని ప్రపౌత్త్రుఁడు. నరసింహదేవరాయనికిఁ దరువాత నాతని తనూజుఁడు రామదేవరాయఁడు ౧౨౮౬ నుండి ౧౨౯౧ వఱకును, నవంతర మాతనిసుతుఁడగు ప్రతాపరాయఁడు ౧౨౯౧ నుండి ౧౨౯౬ వఱకును రాజ్యమేలిరి. ప్రతాపరాయని మరణానంతరము ౧౨౯౬వ సంవత్సర

మున సింహాసనమునకు వచ్చినయాతఁడే ప్రతాపరాయని పుత్త్రుఁడగు జంబుకేశ్వరుఁడు. ఈతఁ డానెగొంది ప్రభువులలోఁ గడపటిరాజు. కేవల స్వాతంత్ర్యప్రతాపాలంబకుఁడై, ధర్మదీక్షాధురీణుఁడై, యేకాతపత్రముగ రాజ్యపాలనము గావించిన నృపావతంసము.

౨. ఆశ్రితావనదీక్ష—ఉత్తర హిందూస్థానమునను జాకిఁబిల్చుట దక్షిణదేశమునను మహమ్మదీయ సుల్తానుల నిష్కారణక్రోధదావానలమునకుఁ బయింబయి గుఱియై, సామ్రాజ్యములు భస్మీపటలము లగుచుండుటవలన, నాప్రాంతవాసులగు జను లాయవనదురంతములకాఁగలేక, ప్రాణకాంక్షచే నందుండి దక్షిణదిగ్భాగమునకుఁ బరుగువాఱఁ జొచ్చిరి. ఇట్లు పరుగిడి వచ్చెడు హిందువుల కానెగొంది పెక్కుశతాబ్దములకాలమండయ్యె, నిలువనీడనొసంగుచు, నార్తులను సంరక్షింపఁజాలియుండెను. నాఁటిరాజులు నుదారహృదయులై యాశ్రితుల ననురాగాతిశయమున భరింపఁజాలియుండిరి. ఇట్టి యాశ్రితావనదీక్ష నత్యంతానురక్త హృదయమున సాగించిన నృపవర్యులలో జంబుకేశ్వరుఁడు మేటి. ధర్మాభినిరతిఁబూని రాజ్యపాలన మొనరించిన యానెగొంది రాజులలో నెల్ల నితఁ డద్వితీయుఁ డగు ఖ్యాతిఁ గడించి, ప్రజాహృదయమును నాకర్షింపఁజాలిన మహనీయుఁడు.

౩. సమాదరణము—మొగల్ చక్రవర్తియగు మహమ్మదుతుఘులకు దక్షిణాపథమున నట్లు సాధించిన

రాష్ట్రభాగములకెల్లఁ దన మేనల్లుఁడగు 'బహాఉద్దీను' అనువానిని బ్రతినిధిగ నియోగించియుండెను. ఈరాజప్రతినిధి చక్రవర్తికి లోఁబడియుండక యాతని యాజ్ఞల ధిక్కరించుచు స్వేచ్ఛ వహించెను. అందుకు మొగల్ ప్రభుఁడు క్రుద్ధుఁడై యావిద్రోహిని గడతేర్పవలసినదని తన సామంతుఁడగు 'ఖాజాజహా' యను ఘూర్జరనాయకుని నియమించెను. చక్రవర్తి యాదేశానుసార మాసామంతరాజు విస్తార సైన్యముతో బహాఉద్దీనుని దాఁకెను. బహాఉద్దీనుఁ డావాహిని నెదిరింపఁజాలక, సంభవింపనున్న పరాభవమునుండి తప్పించుకొనుటకై రణరంగము విడిచి పాఱిపోయి, యానెగొందిరాజు శరణుజొచ్చెను. శరణాగతుఁడు ఢిల్లీప్రభుని జ్ఞాతియని తెలిసియు, జంబుకేశ్వరుఁ డావంతయును శంకింపక, 'స్వాశ్రితావన సమో నహి ధర్మః' యను వేదసూక్తినిఁ దలంచి, యాదీనున కభయప్రదాన మొసఁగి యాదరించెను.

౪. న్యాయధీరత — తత్పూర్వమే పండ్రెండేండ్లుగ నానెగొందిపైఁ గన్నువైచి, దాని వశపఱచుకొనఁ బలుమాఱు తలపెట్టుచు, తనపట్టు వట్టిగొడ్డుతాకట్టగుటకు విచారాతిశయమున మండిపోవుచు, సమయము నిరీక్షించియుండిన ఢిల్లీశ్వరుఁ డిందుచేఁ దోఁకత్రొక్కిన కాలాహివోలెఁ గ్రోధవివశుఁడై, యానెగొంది నెట్లైన సాధింప నిశ్చయించుకొని, మహాసేనతో బయలువెడలెను. ౧౩౩౨వ సంవత్సరమున నుభయ సైన్యములకును

గాంపిల్యనగరసమీపమున ఘోరయుద్ధముజరిగెను. అప్పు డైనను దనకు జయముగల్గుననునమ్మకము లేనందునం దనయల్లుని నొసంగినచోఁ బరలిపోవనున్నట్లు ఢిల్లీశ్వరుఁ డానెగొందిప్రభునకుఁ దెలియఁజేసెను; కాని శరణాగత రక్షణధర్మమునకుఁ బిమ్మట సామ్రాజ్యమును సయితము తృణప్రాయముగనైనఁ దలంపని జంబుకేశ్వరుఁడు, మహా మ్మదు కోరిక, నిరాకరించి, శరీరమునఁ బ్రాణము లున్నంతవఱకు యుద్ధమే చేసెదనని వర్తమాన మంపెను.

౫. సుల్తానుని విజయము—మహమ్మదు రోషో ద్దీపితస్వాంతుఁడై, జయముఁగొనుటయో లేక సమరాం గణమున మ్రగ్గుటయో జరిగికావలయునని, తన సైన్య మును దీవ్రశాసనమునకు గుఱిచేసెను. తురుష్కసేన హైందవవీరులతోఁ బ్రాణములకుఁ దెగించి పోరఁజొచ్చె ను. ఎంత ప్రయత్నించినను మొగల్ ప్రభున కున్నత ప్రాకారవేష్టితమగు నగరము ప్రవేశసాధ్యముకాలేదు. అతనిసేన యపారముగనుండి తెక్కముక్కడనీయక పెనఁగుచు, స్వసైన్యము నుక్కడంచుచుండుటచే, నాన గొందిరాజు స్థానమువిడిచి, 'యార్యనుమతదుర్గము' ప్రవే శించెను. జంబుకేశ్వరుఁ డపాయమును శంకించుచుఁ దనకు జయాకాంక్ష నిక్కముగలేదని నిశ్చయించుకొని, భార్యాపుత్త్రులను దన కృపాణమునకు బలియొసఁగి, రాజ ధానియందు నిలువయున్న యేఁబదివేలసంఖ్యగల సేనలో నుక్కుతుక్కలఁబోలు నైదువేల వీరులతోఁ గోటవెలు

పడి, యాకొన్న సింగపుఁ గూనవలె యుద్ధభూమినిఁ గల తురుష్క సైన్య సమూహముపైఁ బొఱఁబడి, చెండి చకచకలాడుచు నసంఖ్యాకులగు పోటరులఁ బొలియించి, తానును రణరంగమున వీరమరణముఁ బొందెను. ఆనెగొంది మహాభటులెల్లరుఁ బెల్లుకరి తన నాయకుని ధర్మమే యానుసరించుచుఁ, దమ యాంధ్రీతేజము వెలయ స్వీయ రక్తధారలచే వెల్లువలు పారించి, కుంతలరాష్ట్రమాత కాత్మార్పణముఁ గావించిరి. హతశేషులగు వృద్ధులార్వురు ఢిల్లీశ్వరుని యంగీకారముఁ బడసి, నృపుని కళేబరము నగరిలోనికిఁ గొనిపోయి, పరమభక్తితోఁ బారలౌకిక క్రియ లాచరించిరి. ఆనెగొంది, మొగల్ ప్రభుని యధీనమయ్యెను. అంతనాతఁడు నల్లేరుపై బండిగఁ బురముసొచ్చి, రెండేండ్లకాల మందువసించి, పాడుగుఁగోసి పాలుదాగినట్లు పట్టణమునఁ బెక్కండ్రను వధించి, యందలి సర్వస్వముఁ గొల్లగొనెను.

4. మహమ్మదీయ ప్రతినిధి.

ఢిల్లీశ్వరుఁ డానెగొందికి 'మల్లిక్ నబి' యను పేరు గల ప్రతినిధిని నియోగించి, హతశేషులగు సర్దారుల నార్వురను జీవగ్రాహులుగఁ గొని, తనబలగముతో ౧౩౩౪ వ సంవత్సరమున నిజరాజధాని కేఁగెను. సుల్తాను స్వరాజ్యమునకు మరలఁగానే యానెగొంది ప్రజయును - కుంతలరాష్ట్ర జనులును - నాయకులును - మహమ్మదీయ ప్రభు పాలనమునొల్లక చెలరేఁగిరి. ప్రతినిధి, ప్రజల

స్వాతంత్ర్యేచ్ఛను గ్రహించి, యతనికిఁ బరిపాలన మిచ్చుట సాగనేరదని నిశ్చయించుకొని, యావిషయము నివరించుచుఁ జక్రవర్తి కొక యుత్తరము వ్రాసి పంపెను.

6. ప్రతిక్రియ.

మొగల్ ప్రభువు, మల్లిక్ నబి పంపిన సందేశపత్రి మందికొని, తోడనే తనప్రధానులతో నావిషయమై యోజించెను. మండలాంతరమున మహమ్మదీయ ప్రతినిధులతోఁ బనిసాగించుట దుష్కరమగుటయు, నానెగొంది రాజవంశజులలో నొక్కనిని బ్రభునిగ నేర్పఱచుట కార్యసాధనమున కుచితమార్గ మనియు మంత్రులు సుల్తానుకుఁ దెల్పిరి. తానంతకుఁ జెఱలో నుంచి యుండిన సర్దారులనార్వురను సుల్తానురప్పించి, యందు రాయలవంశమునకుఁ జెందినవా రెవ్వరు లేనందున, నావఱకు నానెగొందియందమాత్యపదవిలో నుండిన 'హరియప్ప'ను రాజుగను నాసంస్థానమునఁ గోశాధికారిగనుండిన 'బుక్కప్ప'ను మంత్రిగను, దక్కిన నలువురను గొప్పనాయకులుగను నియోగించి, వారు తన కంకితులై వర్తింపనట్లు కట్టడఁగావించుకొని పంపి, మల్లిక్ నబీని వెనుకకుఁ బిలిపించికొనెను. నాయకు లార్వురు నానెగొంది చేరునప్పటి కది చాలవఱకుఁ బాడువడి యుండెను. ప్రజాసంఖ్యయు మిగుల క్షీణించియుండినది. ఉన్నవారు సారమెడలి దైన్యదశ ననుభవించు చుండిరి. పట్టణమెంతయును గళావిహీనముగఁ గన్పట్టుచుండెను.

ఆంధ్రభోజుండును రాజపరమేశ్వరుండునునగు శ్రీకృష్ణదేవరాయండు.

మొదటి హరిహరరాయలు: క్రీ. శ. ౧౩౩౬—౧౩౫౬

1 హరిహరరాయలు సామ్రాజ్యస్థాపన పటిమ

బంధవిముక్తులై ఢిల్లీనుండివచ్చిన కరణాలలో ప్రాముఖ్యముంగనిన 'హరియప్ప' 'బుక్కప్ప' యను నాయకులిరువురును సోదరులు. సుప్రసిద్ధ నగరమునకు నిర్మాతలై యొకానొక మహాసామ్రాజ్యమున కంకురార్పణముగావించిన కార్యశూరులు. వీరి తే చరిత్రలోకమున హరిహరరాయలు బుక్కరాయలు నన విలసిల్లి, కర్ణాటాంధ్రప్రపంచములం బ్రఖ్యాతగ విఖ్యాతినిగాంచిన మాన్యచరిత్రులు. ఈయన్నదమ్ములు తొలుత నోరుగంటిసామ్రాజ్యమునం గోశాధ్యక్షులుగ నుండిరి. మహమ్మదీయు లోరుగంటిని విధ్వంస మొనర్చిన పిమ్మట నానెగొందిప్రభువు నాశ్రయించి యా యిరువురు నాసంస్థానాధీశునికడ నమాత్యకోశాధికార పదవులనంది తమ బుద్ధివైభవమునను గార్యకౌశలమునను జేసి ప్రీతివిశ్వాసములకుం బాత్రులైరి. తదుపరి తుఘ్లకు ప్రభుచండాంశుం డానెగొందినగర ప్రాభవచంద్రికను మాయించి, యుద్ధరంగముననిలిచిన యోధులనార్వురను బంధీకృతులనుగ ఢిల్లీకిం గొంపోవుటయు. నానెగొంది ప్రజలు తిరుగుబాటునల్పంగ మోగల్ చక్రవర్తి చెఱ

లోని నాయకులను విడిచిపుచ్చుటయు, గత ప్రకరణ విషయమువలనఁ దెలిసినసారము. ఢిల్లీనుండి వచ్చిన యనంతరము హరిహరుఁ డానెగొంది సింహాసనమున బుక్కరాయఁడు మంత్రిపదమును నలంకరించిరి.

౨. నగరనిర్మాణావసరము.

ఈ సందర్భముననే ప్రాచీన రాజవంశమునకుఁ జెందిన సుల్తానులును, ప్రతినిధులును, సర్దారులును సామ్రాజ్యాధిపత్యమునకయి యొండొరులతోఁ బోరు చుండ, నుత్తరహిందూస్థానమున నరాజకస్థితి యేర్పడెను. సేనానులును సైనికులును బట్టణములపైఁబడి మదోద్వృత్తి వలనను ధనాశచేతను నందలిజనులఁ జిత్రహింసలపాల్గావించుచు, స్వేచ్ఛగ వారి ధనమాన ప్రాణములను హరింపఁజొచ్చిరి. ఈహేతువున జనపదము లనేకములు సర్వశూన్యములైన యరణ్యములుగఁ బరిణమించినవి. ఈ భయంకరసంక్షోభము నోర్వలేక తండోపతండములుగఁ బాఱివచ్చెడు జనవితానమున కెల్ల నానెగొంది యాశ్రయస్థాన మయ్యెను. ఇట్లది దిన దినాభివృద్ధి నొందుచుండుటచే, రాజధానికయి సువిశాల ప్రదేశమున నూతననగరనిర్మాణమున కవసర మేర్పడినది. ఉత్తరహిందూస్థానమునందు మహమ్మదీయ ప్రభువుల వలనిహానివడి నానాఁటికినతిశయించి దుస్సహమగుటయు, దానితో నాయుపద్రవ దవానలము క్రమక్రమముగ నుత్తరదేశమంతయు నావరించి దక్షిణాపథమునుగూడ

వహించి నిర్వహించుటయు [illegible] హరిహర రాయలు బుక్కరాయలును దక్షిణదేశమున నెలకొల్పిన స్వతంత్రరాజ్యస్థాపన [illegible] యనన్యము [illegible] సముత్సుక [illegible] [illegible] నభేద్యములగు ప్రాకారములతోడను, అలంఘ్యములైన [illegible] త్రములతోడను [illegible] దుర్గములుఁ గావి [illegible] ప్రాసాదములు కృత్రిమ [illegible] ఉద్యానముల [illegible] నన్వేషించుచును, దక్షిణదేశ భాగములను మెల్లమెల్లఁగ లోఁగొనుచును, స్వాతంత్ర్య ప్రతిష్ఠకనిలయము రాజ్యబలమును కోశబలమును విరివిగ సమకూర్చుకొనిరి.

3. వేఁట—విద్యారణ్యునియాదేశము.

నూతననగరస్థాపనమున కర్హప్రదేశముల నారయుచు, హరిహరరాయఁ డొకనాఁడు తనయనుజుఁడగు బుక్కరాయని వెంటఁగొని, మృగయావిహారార్థమునఁ దుంగభద్రానదినిదాఁటి, దక్షిణపు టొడ్డునఁగల కాంతారముఁ బ్రవేశింపఁగాఁ, జుట్టును బర్వతమాలికలచే నావృతమయిన విశాల సుమనోజ్ఞప్రదేశ మొకటి గోచరింపఁ, బానందు వనసత్వములను వేటాడుచుండ, నందలి కుందేళ్ళుకొన్ని దర్పాతిశయమున వేఁటకుక్కలనే మార్కొనుట సంధర్శించినది. అంతనన్నదమ్ములీయపూర్వ విచిత్రసంఘటనముఁగాంచి కొంతవడి రాపడి నిలిచిపోయిరి. వారచ్చటనుండి వెనుదిరిగి పోవుచు, విరూపాక్షేశ్వరాలయ సమీపమున నొకచోఁ బ్రసన్నుఁ

పైన విద్యారణ్యయతీంద్రుని కెఱిఁగి, జరిగినయుదంత మంతయు నాయతిరాజునకు విన్నవించిరి. 'అస్పృష్టోపి శుభంభూయాత్' అనుట శకునశాస్త్రమున మతముగాన, విద్యారణ్యులిందులకు సమాధానమొసంగుచు, నయ్యది వీరక్షేత్రమనియు,నూతనరాజధానీ సంస్థాపనమున కదియే యోగ్యమగుస్థానమనియు, నందు నగరనిర్మాణ మొనర్చి నచో నది చిరకాలము బహుళరాజ్యోపేతముగ వర్ధిల్లఁ గలదనియుఁ దెల్పెను. ఈ కథాంశములు నెల్లూరి మండల దానశాసనముల ద్వితీయభాగమున ౧౧౯ వ పుటయందున్న కాపలూరు శాసనమునఁ వర్ణింపఁ బడినవి.

౪ నగర నిర్మాణము.

౧. నిర్మాణక్రమము — తరువాత హరిహరుఁడు విద్యారణ్యునిచే శంకుస్థాపనము గావింపించి, శా. శ. ౧౨౫౮ వ ధాతునామసంవత్సర వైశాఖశుక్ల సప్తమీ తిథిని పుష్యమీనక్షత్రమున సింహలగ్నమునందు, విద్యా చక్రానుసారము మాయాయతిసత్తముఁడు నిరూపించిన మేర నతిక్రమింపక, బలసత్తమములగు నున్నతప్రాకారముల నేడింటిని నిర్మించెను; నొడియు నంబా యోగివర్యుఁడు నిర్ణ యించిన స్థానములలో రాజభవనముల సభారంగము లను రత్నకోశాలయములను దుర్గములను నెలకొల్పి, విస్తృ తములగు నంగడులను వీథులను నమర్చెను. హరి హరుఁడిమ్మెయి నాదుర్గమారిత్యాసీఁ నత్యల్పకాలముననే మహాపుటభేదనముగ మార్చివైచి, విద్యారణ్యుని సంకల్ప

[illegible] చేసెను. ఇట్టి గురువు శ్రీవిద్యారణ్యులవారి ప్రోత్సాహమున స్థాపింపబడి, 'విద్యానగర'మని ప్రఖ్యాతి చెందెను.

౨. నామ ప్రాశస్త్యము — [illegible] సంస్కృతభాషాభిమానమున [illegible] [illegible] కాల మహానగర [illegible] నందిన ప్రఖ్యాతిగన్న యీవిద్యానగరము.

౩. నగరవైశాల్యము: వర్ణనము — పండ్రెండవ శతాబ్దారంభమున నాడానెగొందికి పాలకుడుగనుండిన విజయధ్వజుడు, క్రీ. శ. ౧౧౫౦ వ సంవత్సర ప్రాంతమున నెలకొల్పిన విజయపట్టణము, విరూపాక్షేశ్వరాలయ సమీపమున వ్యాప్తిజెందియుండి విద్యానగరమునఁ గలియుటచే, నయ్యది ౨౪ చదరపు మైళ్ళ వైశాల్యముగల మహానగరముగ మారిపోయినది. సంగీతసూర్యోదయమున నీనగరవర్ణన మీవిధముగఁ గలదు.

శ్లో॥ కార్ణాటాహ్వయదేశ సౌఖ్యజననీ, శ్రీతుంగభద్రావృతా
మాతిం గోస్నతి మాల్యవత్క్షితిధర। శ్రీహేమ కూటాన్వితా
పంపాదీశ్వర విట్ఠలేశ్వరకృపా: దృష్టి ప్రభామండితా
శ్రీవిద్యానగరీ: భాతి ధరణీ, ధమ్మిల్ల మాణిక్యవత్.

5. సంగముని సంతతి.

శా. శ. ౧౨౫౮ (క్రీ. శ. ౧౩౩౬–౩౭) వ సంవత్సరపు దానశాసనమున హరిహరుని వంశాదికములను కూర్చి విశదముగఁ గలదు. చంద్రవంశమున యదువు మొదలగువారు గల్గిరనియు, నావంశమున నుద్భవించిన బుక్కరాజునకు మంగాంబికవలన సంగముఁడు జన్మించె ననియు నది తెల్పెడిని. ఈసంగమునకు మేళాంబిక వలన హరిహరుఁడు కంపఁడు బుక్కరాయమహీపతి మారప్ప ముద్దప్ప యను కుమారులైదుగురు పుట్టిరనియు, నందుఁ బ్రథముఁడగు హరిహరుఁడు కళింగాది రాష్ట్రములను జయించి 'కుంజరకోన' (ఆనెగొంది)లో రాజ్యపాలనము సేయుచుండె ననియు, నాశాసనము సూచిగఁ బల్కుచున్నది. ఎపిగ్రాఫికా కర్ణాటికా జి. డి. ౪౬ వ తామ్రశాసనముఁ జూడుఁడు.

హరిహరుఁడును నాతనిసోదరులు నలువురును వారి జీవితకాలమంతయుఁ బంచపాండవులవలెఁ బరస్పరము ప్రాణముగాప్రాణముగ నుండిరనియు, తమ్ములు సంగ్రామ శూరులును విశ్వసనీయులును నయి, జ్యేష్ఠభ్రాతను బితృ సదృశునిగ నెంచి, యాతనియడుగులకు మడుగులొత్తుచు, నాభ్రాతృవత్సలుని కనుసన్నలలో మెలఁగుచుండిరనియు, శాసనములవలనఁ దెలియవచ్చెడిని. సంగముని పుత్త్ర పంచకమున మధ్యముఁడైన బుక్కభూపతి, ప్రచండ విక్రముఁడును పాండవమధ్యముఁడును నగు నర్జునునివలెఁ,

ప్రబలవిఖ్యాతి నందెనని శ్రీ ... ప్రశాసనము మూలమున వ్యక్తమగుచున్నది.

పంచానాం మధ్యగ స్తేషాం ప్రఖ్యాతో బుక్కభూపతిః,
ప్రచండవిక్రమో మధ్యే పాండవానా మివార్జునః.

౪ సామ్రాజ్యస్థాపనము—పాలనము.

ఆనెగొందిరాజు అంతరించిన యనంతరము మహమ్మదీయ ప్రతినిధి పరిపాలనమువలనఁ గుంతలరాష్ట్రమునఁ బొడమిన నరాజకము ప్రబలినను. నది యెంతో కాలము నిలిచియుండలేదు. సంగమ భూపతిక్షత్రియ వంశసంభవుఁడగు హరిహరుఁ డనతికాలముననే యానెగొంది సింహాసనమునకు వచ్చుటచే, రాష్ట్రమునఁ గొంత శాంతిచేకూరెను. ద్వారసముద్రాధీశుఁడగు బల్లాలదేవుని స్థానభ్రంశముతో హొయిసలులు చరిత్రరంగము నుండి నిష్క్రమించినపిమ్మట, నానెగొందిప్రజలు ధర్మస్వాతంత్ర్యమునకై విజృంభించియుండని యెడల, దక్షిణహిందూదేశ మచిరకాలముననే తురుష్కసామ్రాజ్యముగఁ బరిణమించియుండవలసినది. హరిహరుఁ డానెగొందిలో నడుగిడిన పిమ్మటఁ దమ్ముఁడు బుక్కఁ దోడునీడయై యుండఁ, బరిసరప్రదేశములనున్న చిన్నచిన్న రాజ్యములనన్నింటిని గ్రమక్రమముగ లోఁగొని, రాజధాని నానెగొందినుండి విద్యానగరమునకుమార్చి, క్రీ. శ. ౧౩౩౬నఁ దానందు పట్టాభిషిక్తుఁ డయ్యెను.

అష్టపంచయుగశైక సంఖ్యయా సంయుతే నృపశకస్యవత్సరే ...

> పట్టాభిషేకోత్సవతః పురస్తాత్ పంపావిరూపాక్ష మహేశ్వరస్య
>
> — నెల్లూరిమండల గ్రామశాసనముల మొదటిభాగము ౧౦॰ పుట

హరిహరుఁడు విద్యానగర పీఠమునకుఁ బ్రథమ ప్రభుఁడే కాదు; దక్షిణదేశమునందలి యద్వితీయమగు నొక హిందూ సామ్రాజ్యమునకుఁ గర్తయును. ఈ యధిపుని బల్లిదుఁడగుట ఢిల్లీశ్వరుని కింకరుఁడుగనుండ దిష్టుఁడకి యచిరకాలముననే స్వతంత్రుఁ డయ్యెను. ఈతని రాష్ట్రము శత్రుబాధా రహితముగ వెలసినది. జనులు పరరాజభయముడిగి సిరిపూలు చుట్టిరి.

7. సోదరుల సౌభ్రాత్రము.

హరిహరుని తమ్ములు ఆరంభమున విద్యానగర సామ్రాజ్యమునకుఁ గోశాధిపతులుగను దండనాయకులుగను మంత్రులుగను నుండిరి. కొంతకాలమైనపిమ్మట హరిహరుఁడు తన సోదరులలో నొక్కొకనికిని విశేష సైన్యము నొసంగి, సామ్రాజ్యమింకను విస్తరింపఁ జేయుటకును, రాష్ట్రభాగములు సంస్థాపించి వానికిఁ బాలనాధిపతులుగ నుండుటకును, వారలను నలుగడలకుఁ బంపెను. ప్రథమసోదరుఁడగు కంపభూపతి తూర్పుమండలమును జయించి, యాభాగమునకెల్ల నుదయగిరిని రాజధానిగఁ జేసికొని, విద్యారణ్యుని సోదరుఁడును వేదములకు భాష్యకర్తయు నగు సాయన మంత్రిత్వమున, నుదయగిరి రాజ్యమునకు పాలకుఁడై, సుస్థిరముగ దానిఁ బాలింపఁ దొడఁగెను. సామ్రాజ్య ముఖ్య సేనానాయకుఁడును,

మంత్రియు, యువరాజును, ఆనెగొంది సామ్రాజ్యకీర్తి రాజ్యభాగములకుఁ బ్రతినిధియు నయి నిర్ణీతవారసు ద్వితీయుఁడగు బుక్కరాయఁడు. మహారాష్ట్ర మైసూరి ప్రాంతములకు గూడ వెడలి, మొట్టమొదట సదుము శివ మొగ్గ, యుత్తరకన్నడము మొదలగుమండలముల నక్రమిం చిని నాక్రమించెను. ఇందుకై వానికి 'అరిరాయవిభాడ' రాష్ట్రి మని నామకరణమొనరించి. యానెగొంది రాజ్యము నకు రాజధానిగ నుండిన పసనాసిని యవ్యములగు చంద్రగాలము (చంద్రగుత్తి) గోవాలను సాంతనరాష్ట్ర ములతోఁ జేర్చికొని, గాఢబ్రాహ్మణుఁడగు మహాధన మంత్రి సాయమున దానిఁ గీర్తివంతముగఁ బాలించిన మనుఁడాతఁడు. ముద్ధన్నపాలుఁడను భూపతియము నెల్లూరుఁ దెక్కలినాఁడు (ములవాయి) రాజ్యము నాక్రమించి యందులకేర్పడిన పాలనకర్త. ఈసోదరుల నలుగురివశమునున్న రాష్ట్రములు నాల్గునుగాక విద్యా నగర సామ్రాజ్యమునకుఁ జెందిన మరిరెండు ఖండము లలో, బరకూరు మంగళూరు భాగములు చేరిన తుళువ రాజ్యము మారపాళ గౌడరాజు పరిపాలనమునను, రాజ గంభీరరాజ్యము కుమారకంపరాయుని (బుక్కరాయని కొడుకు) ప్రాతినిధ్యమునను నుండెను.

౪ సామ్రాజ్యాభివృద్ధి.

హరిహరుఁడు పదేడుగొరజాపాలనానంతర ప్రభువు. అతఁడు తనప్రజకుం బెద్దరాజులమూలమునఁ గలెను నాక

స్వకోపద్రవముల నెఱిఁగి, వానిఁదొలఁగించుటకై తొలుదొల్త సైనికబలము విశేషముగ హెచ్చించెను. ఆతఁడు శత్రురాజులవలన దేశమునకుఁగల్గెడు నొత్తిడులను వారించి, విస్తారముగ నైశ్వర్యము గడింపఁగల్గుట దానిమూలముననే. ఉత్తరహిందూస్థానపు నవాబులవలె దక్షిణదేశమునందలి హిందూరాజులుఁగూడ నొండొరులతోఁ గలహించుకొని రాష్ట్రభాగములను విప్లవకరస్థితికిఁ దెచ్చిరి. అట్టిపాలకులను లోఁగొని, వారి రాష్ట్రముల నాక్రమించుటకయి ఢిల్లీశ్వరుఁడు యత్నించియు, నప్పటికే విద్యానగరసామ్రాజ్యము బలవత్తమదశకు వచ్చియున్నందున నంతటితో నుడిగెను. హరిహరుఁ డాహిందూప్రభువులను జేరఁదీసి వారిలో నైకమత్యభావము పాదుకొలిపి, వారిరాజ్యముల యందెల్లెడల నతిశయించియున్న యరాజకత్వముఁ దొలంగి, యారాష్ట్రములఁ గ్రమపథమున నునిచెను. ఆతఁడు సింహాసనమునకు వచ్చిన రెండేండ్లకు ననఁగా ౧౩౩౬ వ సంవత్సరమునాఁటికే విద్యానగరరాజ్యము పశ్చిమ సముద్రతీరమువఱకు విస్తరించినది. పడమటి సముద్రతీరప్రాంతమున నున్న కదంబవంశమునకుఁ జెంది, హొన్నూరుపురనాయకుఁడుగనుండిన దెయిళ్ పాదుషా, హరిహరునకుఁ బాదాక్రాంతుఁ డయ్యెను. ఆతీరమునందలి మండలేశ్వరులు సుఱకొంపలు హరిహరునకు లొంగిపోయిరని యెపిగ్రాఫికా కర్ణాటిక (సం, ౯ — పుట ౩౯) తెల్పెడిని.

కర్ణాటకరాష్ట్రమునందలి శైవారాధ్య ప్రసిద్ధమగు పశ్చి [illegible] కరికెసుకొనెను. [illegible] శ్రీవిద్యారణ్యుని చిన దీపమేక్షులే. హరిహరుని దూరదేశానుసారి పరిపాల మునకు [illegible] గణించెననుట [illegible] (... ౧౦-పుట ౬౩) మును. బంగారమును [illegible] సాంస్కృతిక మండలము సరాజనవృద్ధి పరిశీలమైన. దక్షిణమున ననేకరాజ్యములును ఓరుగల్లు [illegible] వ్యాపి సముద్రము కొంకణము మున్నగు రాష్ట్రములభాగములు స్వాధీనమగుటచే, 'అధికస్య అధికం ఫలం' మనువచనము హరిహరునియెడ సార్థకమైనోయనది. ఇంతటి సామ్రా జ్యమున కధినాయకుఁడగుటచేతనే యీతఁడు [illegible] 'పూర్వపశ్చిమ సముద్రాధీశుఁడను' ఖ్యాతినిఁబడసెను.

౩. గుణకీర్తి.

౧. ధర్మపరిరక్షణము— ఈ రాజవరేణ్యుఁడు తన సామంత పరిభూపులపైఁ దలచుచు విజృంభింపవచ్చెడు విరోధు లగు సుల్తానులనుదాఁకి, వారికజేయుఁడై వెలుఁగుచు, సామ్రాజ్యమునందలి పాలకులయుఁ బాలితులయు స్వార్థ ధర్మములఁ బరిరక్షింపఁ దివిరెను. స్థానబలమును ధన బలమును సైనికబలమును నపరిమితముగఁబొంది. మిగుల బలాఢ్యుఁడగుటచే నీసామ్రాజ్య [illegible] రించిన [illegible] కుఁడగు శత్రువులకునిఁ [illegible] లోడించి, [illegible] [illegible] మాతని సేనను రెండేండ్లకాలము కోటవెలుపల

నే యడ్డగించి, చివరకుఁ బరాభూతముగ నొనర్చెను.

౨. తుఘలకుని యున్మత్తచేష్టలు — మహమ్మదు దక్షిణదేశమునుండి యట్లు తిరిగిపోయిన తర్వాత, సుల్తాను హిందూస్థానమున నాతని స్వేచ్ఛాచరణమును విచిత్రచర్యలును ఘోరరూపముఁ దాల్చినవి. ధనార్జనమునకై యాతఁడు పలుదెగల పన్నులువిధించి ప్రజలను బాధించెను. బీదసేద్యగాండ్రలోఁ బసులు మేపుకొనుటకును పూవులమ్ముటకును బ్రత్తియేకుటకును జవరకు వంటచేయుటకునుగూడఁ బన్నులేర్పఱచెను. కొన్నియెడల నేలపన్నువిలువ వెనుకటికంటెఁ బదిరెట్లు నిరువదిరెట్లు సహితము హెచ్చించెను. రైతులీపన్నులభారము మోయలేక సేద్యము చాలించుకొని, పంటభూములను గాఁపురమున్న యిండ్లను గొడ్డుగోదలను విడిచి, దక్షిణమునకుఁ బరుగువారిరి. చక్రవర్తి, మహమ్మదీయ మతప్రవిష్టులుకండని హిందువులను నిర్బంధించుచు, నందులకుఁ దప్పినవారిని బహుభంగుల బాధింపఁజొచ్చెను. అత్యల్పమైన తప్పిదమునకుఁగూడఁ గనుగ్రుడ్లు పెఱికించుట, కాలుసేతులు నఱికించుట, శూలములపై దగవేయుట, ప్రాణములుండఁగనే చర్మములొలిపించుట మున్నగు ఘోరశిక్షలకుఁ బ్రజలను గుఱిచేయసాగెను. బీదలనెందఱినో నిష్కారణముగ వేటాడించిచంపెను. ఈభయంకరయాతనలకుఁ దాళలేక వేలకొలఁది జనులు దక్కనుకుఁ బాఱిచి, యుం దలి యాంధ్రకర్ణాట విద్యానగరరాజ్యములలోఁ దల

దాఁచుకొనఁగోరెను. ఈ సామ్రాజ్యమును స్థాపించి యున్న
పరిపాలించు జనులకు [illegible] స్థిరరాజ్య లా
భ్రమను విముక్తులఁ జేసెను, సహాయ్యము పొందిన
యుండెను, మహారాజుల సమస్తరించి వారిరాజ్యములను నష
హరించుట మానిపించెను. సమస్త మత సిద్ధాంత దేశ
ముల నెల్ల ప్రజల సంరక్షణము గావించుచుండెను. సమకాలి
చోళ వంశాది రాజ్యములనన్నిటిని స్వాధీనమొనర్చి ముస్లి
మ్స్య దేశమునకు ఎదురు నిల్చునట్టి సామ్రాజ్యముగా నొనర్చెను.
తొలుదొల్త స్థాపించిన యాతఁడే క్రీ. శ. 1336వ
గణనాతీతమగు సైన్యముతో గదలెను.

3. అతని కడపటి దండయాత్ర— తెలుఁగున ప్రతాప
రుద్రుని యనంతరము మోరుగంటి సింహాసనముఁబొంది,
యంపలి శ్రీరాజ్యములను బాలింపఁబోయిన ప్రతాప
రుద్రుని కుమారుఁడగు కృష్ణరాజు, ఢిల్లీశ్వరుఁడు తనపై
నెత్తివచ్చుచున్నాఁడను పిడుగువంటివార్త విని, హరి
హరుని సాయము వేఁడెను. హరిహరుఁడావఱకే తురు
ష్కుల దురాగతములను దురాశయములను నెఱిఁగినవాఁ
డగుటచేత, నెటులైన మహమ్మదుసుల్తానులనుండియు
వారిమతమునుండియు దక్షిణదేశజనులను- వారి సనాతనా
చారధర్మములను - హిందూజాతీయతను - స్వాతంత్ర్యమును-
గాపాడి, దేశసౌభాగ్యము నెల్లవిధములఁ బెంపొందించుటకు
దీక్షవహించియున్నవాఁడగుటచేతను, సమ్రాహాసామ్రాట్టు
తమ్ముఁడగు బుక్కరాయని తోడను విస్తారసైన్యము

తోడను విత్తముతోడను వెళ్ళి, కృష్ణరాజు - బళ్ళాల దేవుఁడును - కెక్కంపురి రెడ్డిరాజులు - బాసటయైనిలువ యవనసైన్యమును మార్కొనెను. తన భుజాటోప గరిమం బరిపూర్ణముగ నెఱుంగదగు చక్కనితఱి తనకు లభించినందులకై బుక్కరాయఁడు ఉప్పొంగి, తురుష్కసేనఁజొచ్చి, రణోత్సాహముచే జయజయనాదములు సలుపుచు, వీరావేశమున నున్మత్తునిమాడ్కిఁ దుఱికి సురాణల నెల్ల దునుమాడి, వాని క్రొన్నెత్తుటివాఁకలచే సమరాంగణముఁ జిత్రవిచిత్రసరణిని గయిసేసెను. అంత హతశేషులగు ముసలిమానులు పరువులువెట్టుటఁ దిలకించి, బుక్కరాయఁడు వెనుదగిలి వారిఁ దఱిమితఱిమి వధించెను. కర్ణాటక మంతయును హిందువుల వశమైనది. ఓరుగల్లు పూర్తిగను - నాప్రాంతమునందలి మిగిలినభాగము లన్నియును - మహమ్మదీయుల యాధిపత్యమునుండి తొలఁగెను. దక్కనున నొక్క దేవగిరి తప్ప మఱెద్దియును మహమ్మదీయులకుదక్క లేదు.

అలా వుద్దీన్ హసన్ - హరిహరుడు

విద్యానగరసామ్రాజ్య మిట్లు సక్రమాభివృద్ధి నొందుచుండఁ, గొంతకాలములోనే దానికిఁబ్రతిస్పర్థిగ నుత్తరమున భామినీ రాజ్య మొకటి నెలకొనెను. దాని సంస్థాపకుఁడు 'హసన్ గంగూ భామినీ' యను తురుష్కరాజు. తొలుత నితఁడు ఢిల్లీ సుల్తానునికడ సేనానిగ నుండిన శూరుఁడు. అందు వీరావతంసమని పేరొంది

కొలఁదికాలములోనే చరిత్ర ప్రసిద్ధుఁడగు జాఫరుఖాను సామ్రాజ్యమునకు విరోధముగ బయలువెడలెను. ఢిల్లీ ప్రభువునకు విరుద్ధమయి యుండినట్టి యమీరులందరు గలసి బడి, చక్రవర్తి యొక్క సేనాని 'ఇమాదుల్ ముల్కు' అనువానిని వధించి, జాఫరుఖాను వలీ గుల్బర్గా పట్టణమును రాజధానిగఁ జేసికొని, దానిఁ బాలింపనారం భించిన స్వాతంత్ర్యచక్రియుఁడు. గుల్బర్గా యందిట్లు క్రి. శ. ౧౩౪౭లో స్థాపింపఁబడినదియే బహమనీ రాష్ట్రమే భామినీరాజ్యము. ఈ రాజ్య స్థాపనాచార్యుఁ డమీరు జఫరుఁడు నూతనముగ ధరించిన నామము 'అల్లా యుద్దీనుషాహా' యనునది. ఈ యల్లాయుద్దీనుషాహా యనతికాలముననే దక్షిణమునఁ గృష్ణానదివఱకుఁ దన రాజ్యమును విస్తరింపఁజేసి, మెల్లమెల్లఁ విద్యానగర సామ్రాజ్యము నతిక్రమించి నిలిచిన, ప్రక్కలోని బల్లెము. ఆ సామ్రాజ్యాభివృద్ధిని గాంచి కనుగుట్టుటచే నా తురుష్కపాలకుఁ డోపలేని దానిని హరింప నువ్విళులూరఁ జొచ్చెను. విద్యానగరాధీశుఁడగు హరిహరుఁడును, నాతని సోదరులును, సామ్రాజ్యాధిపత్యమునకై నిరంతరకలహమున కేమాత్రము నవకాశ మొసఁగియుండినను, నందువలన నీ నవాబునకు మహత్తర ప్రయోజనమే సంభవించియుండెడిది. ఆ సుల్తాను క్రమక్రమముగ విద్యానగర రాజుల గొప్పగొప్ప రాష్ట్రములను నగరమునుగూడ నాక్రమించి తదీయ సామ్రాజ్యవృద్ధి కొక్క మరణప్రహారము వైచి

యుండెను. హరిహరాదు లొకవైపున నల్లాయుద్దీను సాహత్తో బోరాడుచుండియు, నింకొకవంక నితర రాజ్యములనుగెలిచి సామ్రాజ్యము వృద్ధినొందించుగల్గుటకు, వారిలోని ప్రగాఢమగు నైకమత్య దీక్షయు నన్యోన్య భక్తివిశ్వాసములునే ప్రబలతరకారణములు. హరిహరుడు రాష్ట్రపు గొలిమేరలను శౌర్యధనులగు సేనభటుల సంరక్షణమునకునిచి, యాంపాశ్వముల శత్రువులు గలయొత్తకుండునట్లొనర్చెను.

11. అభివృద్ధికి గారణములు.

సంగమపుత్రులలో సోదరులు నలువురు శౌర్యనిధులగు మరియు బొల్లప్పయు నన్యులగు రెడ్డిరాజులు విశేషించి తోడ్పడినను, ముఖ్యముగ రెండవతమ్ముడగు బుక్కరాయ నుపి బలపర్చుచు హరిహరుని సర్వజయములకు కేంద్రస్తంభమువలె నాధారభూతమైన దనర్చెను. ఈబుక్కరాయుడు ద్వారసముద్రము మొదలు నూఱుపట్టణముల శత్రుముఖమునుండి తప్పించి, తమరాజ్యముతో జేర్చెను. సామ్రాజ్య సంగతయు నాలుఖండములుగ విభజించి, వానిని కేంద్రపట్టణముతో సంబాధమగుటకు గావించిన యాతని ప్రశస్త మంత్రాధికమైనది. బుక్కరాయుడింటి బాహాటోపప్రచండుడును శాస్త్రజ్ఞుండును నగుట, హరిహరుని సామ్రాజ్యము ద్విగుణముగ వృద్ధిగాంచెను. శాసనములు సాయణాచార్యుని సాహాయ్యమునకు ఋణపడినరీతిగా వెలసియుండినను, సప్రతి రాజకీయ

విద్యానగర చరిత్రము.

శిథిలముల నుండి వైపులం గనుబడు దృశ్యము

[illegible]

౬. సామ్రాజ్యసూత్రధారి

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] కోటలు-వీరభట సురక్షితములైన దుర్గములు-సమకూర్చుటకును, సోదరులయు దండనాథపతులయు శౌర్యవిస్ఫూర్తి ప్రధానకారణమనుట నిస్సంశయము; కాని వీనియన్నింటికిని మూలపత్రియగుచు మహామేధావిశారదుడై, హరిహరునకు గులగురుండును సమాత్యపురోహితుండును నయి, ముఖ్యములగు రాజ్యవ్యవహారములలో నెల్ల బ్రవేశము గల్గించుకొని, రాజున కన్ని వేళల సత్ప్రమాలోచనల జెల్పుచు, విద్యానగరసామ్రాజ్యాభివృద్ధికొఱ కత్యంతము పరిశ్రమించి, క్రమపథమున దానిని నడిపింప జాలిన సూత్రధారి యొకడుండెను. అతడే—

విద్యారణ్యస్వామి

౧. వంశము—సాంప్రదాయములు — ఇతనిది బోధాయన సూత్రము; కృష్ణయజుర్వేద శాఖ; భారద్వాజ గోత్రము. తండ్రి శ్రీ మాయణాచార్యుడు; తల్లి శ్రీమతి. ఎనిమిదవ శతాబ్దమునుండియు ప్రసిద్ధి వహించిన శంకరాచార్య పీఠమును జెందిన పురుషుడీతడు.

"శ్రీమతీ జననీ యస్య సుకీర్తి ర్మాయణః పితా;
సాయనో భోగనాథశ్చ మనోబుద్ధీ సహోదరౌ
యస్య బోధాయనం సూత్రం శాఖా యస్య చ యాజుషీ;
భారద్వాజకులం యస్య సర్వజ్ఞః స హి మాధవః"

—పరాశరమాధవీయము.

పూర్వాశ్రమమున నితని పేరు మాధవుడు. సన్న్యాసము పొందినపిమ్మట 'విద్యారణ్యు'డను పేరు వచ్చెను.

విద్యారణ్యుని సోదరులలో ప్రథముడు సాయణుడు, ద్వితీయుడు భోగనాథుడు. సాయణుడు సోదరులతో వసించుచు కంపభూపతికడను పిమ్మట రెండవ సంగమునియొద్దను ముఖ్యామాత్యుడుగ నుండియున్నవాడు. భోగనాథుడు క్రీ. శ. ౧౩౨౮వ సంవత్సరమున శ్రీవిద్యాతీర్థస్వామిచే శృంగేరీపీఠమునకు నియమింపబడి, పాండిత్యమున 'భారతీతీర్థ' యనబడి, తన జీవితకాల మంతయు సరస్వత్యారాధనమునందే గడపి, యేబది సంవత్సరములకు పిమ్మట ౧౩౮౦వ యేట సిద్ధినొందెను.

౩. గురుభక్తియుతము— హరిహర విద్యాతీర్థగురుల [illegible] 'ఆ స్వామియే సాక్షాత్ మహేశ్వరుఁడు [illegible] విద్యాతీర్థ మహేశ్వరుఁ[illegible]' అని తన యొక్క శాసనములలో చెప్పుకొనెను. [illegible] యనఁజెప్పిన విద్యాతీర్థస్వామి [illegible] క్రియాశక్తి [illegible]కని స్పష్టమగుచున్నది. మఱియు శ్రీమాధవులు భారతీతీర్థస్వామియును శ్రీకంఠుడును విద్యాతీర్థ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible]

విద్యాతీర్థ మహాయోగి [illegible] [illegible] [illegible] ...
'సభావ్యావ్యాపకీతీర్థ యతీంద్ర చతురాననా' — భారతీతీర్థ.
'శ్రీకంఠస్య గురు: పతేశ్రీ గురవో లోకత్రయస్య [illegible]'
—మహా[illegible]సతి స్తవము.

ఇందలి శ్రీకంఠుడను మాధవవిద్యారణ్యులకే [illegible] యగునని సోదరులగు సాయణభోగనాథులకుంగూడ నాచార్యుఁడయి యుండెనని తెలియుచున్నది. మాధవుని ప్రథమ గురుఁడగు విద్యాతీర్థస్వామి గొప్పశివయోగసిద్ధి నొందెను.

౪. భాషాసేవ— యవనులు లోకమైపునుండియు జైను లింగాంత మైపునుండియు స్వమతవ్యాప్తింగావించుచు, నాస్తిధర్మక్షయమునకు హానిఁ జేయుచుండుటచే నీ యాఖండ ధిషణాధురంధరుఁడు, పూర్వపరాశ్రమముల

యందుఁ దన జ్యేష్ఠానుజుఁడగు సాయన సాయమునఁ, దనేకవిషయములలో లోకోత్తరములగు గ్రంథములను బెక్కింటిని రచించి, వైదికధర్మాభివృద్ధికి మిక్కుటముగఁ దోడ్పడెను. ఇందుచేత గీర్వాణభాషాయోషకు నయిత మిప్పటివఱకుఁ బ్రత్యనుపమానమైన సేవ యొనర్పఁగలిగెను. ఈతఁడు వేదభాష్యకర్తయు పరాశర మను స్మృతులకు వ్యాఖ్యాతయును; వెండియు కాలమాధవ్యము-వ్యవహార మాధవ్యము-ఇత్యాది గ్రంథసంపుటికి నిబంధ్యాసాగరుఁడు చిత. ఈతని వేదాంతగ్రంథములలో జీవన్ముక్తిప్రకరణము- పంచదశి- సుప్రసిద్ధములు.

౪. నగరనిర్మాణము — శ్రీమాధవవిద్యారణ్యుని శాపము వెనుకటి యానెగొంది రాయవంశ వినాశమునకుఁ గారణమయ్యెనని కొందఱు చరిత్రకారులు నుడివెదరు. జంబుకేశ్వరుని యనంతర మాంధ్రరాష్ట్రమున నరాజకము ప్రబలుటవలన హిందూమతమునకు విరూపాక్షక్షేత్రమునకు నిర్ణయముచేసి నవీన నగరనిర్మాణమునకు హరిహరునిఁ బ్రోత్సాహపఱిచెననుట సువ్యక్తము. తరువాత నూతన సామ్రాజ్యమున శ్రీ రాజోత్తముని నాయకునిగ నభిషిక్తునిఁజేసి, తదభివృద్ధికిఁ బెక్కుభంగులఁ దోడ్పడెను.

౫. తపశ్చర్య — నగర నిర్మాణకాలమునాఁటికే యీ మహాపురుషుఁడు సన్న్యాసాశ్రమము స్వీకరించి పదునేనేండ్లయియుండెను. ఈనిర్లిప్తేంద్రియుఁడు కేవల సాత్త్వికోన్నతిచేఁ బెక్కేండ్లు తపస్సు చేసి, లక్ష్మీసాక్షాత్కా-

దినము [illegible] సింహాసన [illegible] కాలమున [illegible]
[illegible]

తే॥ "సకల విద్యాప్రవీణుఁడై ♦ జనవరేణ్య
యమ్మహామాని శ్రీలక్ష్మి ♦ ననుసరించ
మహిత చింతామణి మంత్రి ♦ మహిమ మీఱి
సాత్త్వికోన్నతిఁ బ్రత్యేకంబు ♦ జపముఁ జేసె.

క॥ అమ్మంత్రిచంద్రుఁ డుండును......ధనము నమ్మహారాజని
తోడు గావలయు నని... ..

తే॥ అమ్మహాదేవతోత్తమ ♦ యెల్లనిరా నతండు
వేడ్క మీఱంగ నాకేది ♦ వెలయునట్టి
పురము గాఁ బంపవలయుఁ ద ♦ త్పురమునందుఁ
జెలఁగి సంతతమును నీవు ♦ నిలువవలెను.

చం॥ అనవిని యాంధ్రరాజమణి ♦ యమ్మునిచంద్రునితోడఁ బల్కె నో
వినుత గుణాఢ్య! నేను నెను ♦ వెంటనె వచ్చెదఁ బొమ్ము
ముంగలన్......" —కృష్ణరాయవిజయము.

౬. మంత్రిత్వము—విరూపాక్షరాయనివఱకు విద్యానగర సామ్రాజ్యమునకుఁ గిరీటధారియగు పర్యంతము విద్యానగరరాజులయొద్ద మాధవవిద్యారణ్యుఁ డమాత్య శేఖరుఁడుగనుండి, రాజకీయ వ్యవహారముల ననాయాసముగ నిర్వహించెను. ఈ మహామహుని దివ్యసమగ్రతయుఁ బ్రతిభాప్రకర్షయునే విద్యానగరాభివృద్ధికి ముఖ్య హేతువులుగ నుండినవి. ఈ యతీంద్రుఁడు తన యెనుబదవయేఁట శృంగేరీపీఠము నధిష్ఠించి, ౧౩౮౬ లోఁ దన యెనుబదియైదవ సంవత్సరమున సిద్ధినొందెను.

13. సామ్రాజ్యపాలకులు.

అనేకశతాబ్దములవఱకు బలాఢ్యులగు హైందవ ప్రభువులే విద్యానగర సామ్రాజ్యమును బరిపాలించుట సంభవించెను. ఈహేతువున నుత్తరహిందూస్థానము నందలి సుల్తానులధికారముకొఱకును రాష్ట్రసమాక్రమణార్థమును రెండుశతాబ్దములకాలము దక్షిణాపథము వంకఁ దలయెత్తి చూచుటకుఁగూడ సాహసింపరైరి. విద్యానగరపాలకులు ధనరాసుల నపరిమితముగఁ గూర్చి, వానిని బర్వతబిలములలో దాఁచుచుండెడివారు. ఈ విషయ మారాజులకును వారియాప్తులగు నమాత్యమండలికిని దప్ప, నన్యులకుఁ దెలియుచుండలేదు. ఆ రాజుల యిలువేలుపు విరూపాక్షేశ్వరుఁడు. మత సహనము విద్యానగర ప్రభువుల కొక స్వభావగుణమయి యొప్పెను. చాళుక్యులకువలె నాన్ధ్రపతులకుఁ గూడ వరాహరూపము సామ్రాజ్యచిహ్నము. విద్యానగర రాజధాని కర్ణాటకదేశమున నెలకొనినను తదీయ సామ్రాజ్యాధినాథు లాంధ్రులగుటచే మాతృభాషాభిమాన తత్పరులై యాంధ్రకవులను పండితులను జేరఁదీసి గౌరవించుచుఁ, దమ్మ్రాజ్యమునఁ ద్రిలింగభాషను బోషించిరి. ఈవిషయము మున్ముందు విపులముగ వివరింపఁబడును.

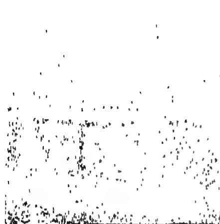
14. హరిహరుని దానశాసనములు.

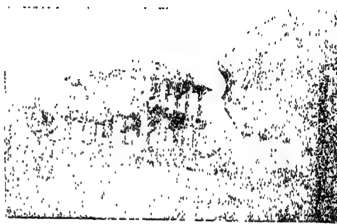
విద్యానగరమునకు నంచలకొలఁదిమైళ్ళ దూరమున నున్న శృంగేరికి సమీపమునందలి 'కాపలూ'రను

నామమాత్రముగా [illegible]
భక్తుడు [illegible]
[illegible]
[illegible]ది. [illegible]
[illegible] (కొండవీడు)
[illegible]
[illegible]
[illegible]
చేసినట్లు క్రీ.శ. [illegible]
తెలియు. [illegible]
[illegible]
మున ఘోరముగా [illegible]
[illegible] కొండవీటి [illegible]
రాజుల [illegible] 'ఫిరంగుల' [illegible]
[illegible] (౧౬౨౬) [illegible]
[illegible], నాతని [illegible]
[illegible]
[illegible], రాజ్యపాలనము సేయుచున్న కాలమునకు, [illegible]
మమునుండి [illegible]
[illegible] జయించి, యవనులకు [illegible]
భారతీతీర్థ శ్రీపాదులవారి శిష్యులు [illegible]
బ్రాహ్మణులకును-[illegible]
పూర్వకముగ సమర్పించినట్లు క్రి. శ. ౧౬౨౬ (శా.

౧౨౭౮ ధాతృసంవత్సర ఫాల్గుణబహుళపాడ్యమి) నాఁటి శృంగేరి శాసనము ప్రకటించు చున్నది. హరిహరుని తమ్ముఁడగు బుక్కరాయఁడు అప్పటికే విద్యానగర సామ్రాజ్యమునకు యువరాజయి యుండెనని యీ దాన శాసనమువలనఁ దెలియనగును. ఈ దానశాసనములు హరిహరుని దిగ్విజయమునుగూర్చి చాటుచుండుటతో, నాంటిఁడు మైసూరురాష్ట్రమంతయు నాక్రమించినవిషయమును, ప్రభునియెడఁ బ్రజకును బ్రజయెడఁ బ్రభునకును గల భక్తి విశ్వాసాతిశయములను, రూఢిపఱచుచున్నవి.

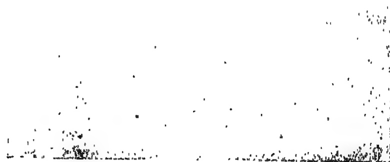
హరిహరుఁడు విశేషవిత్తముతో మహాసామ్రాజ్యమును బుక్కరాయని యధీనముచేసి, క్రీ. శ. ౧౩౫౦ వ సంవత్సరమునఁ గీర్తిశేషుఁడయ్యెను.

[illegible]

([illegible]

[illegible]

(ఈ పటములు స్వాతంత్ర్యము శ్రీ యం. కే. రంగస్వామయ్య. గారిచే ఇచ్చినవి

౨. భూమిశిరాజుల పరిత్యాగము.

సాదిహాని విజ్ఞాన నాగేని గనుల బుక్క-రాయలుడు సింహాసనము నెక్కిన కొలది . సంగమ వంశజులగు విద్యారణ్యులు సామంతులు పరిపాలనము వహించియున్నను, వారిని నెలకొల్పుటయందును - సామ్రాజ్యమును విస్తరింపజేసి రాష్ట్రపాలనముల నెలకొల్పుటలోను - బుక్కరాయడు హరిహరునిపోలి వర్తించి యున్నందున, సింహాసన మెక్కినప్పటికి యుగసంధికి విజయ నగరసామ్రాజ్య మత్యంత బలవత్తరస్థితి నందియుండెను. రాయడు శౌర్యధనుడగు రాజగుటచే నగ్రి జనియోలుబడి సమయమున నే యాతడు తురుష్కులను దండించి, తుంగభద్రానదికి దక్షిణమున నున్న రాష్ట్ర మంతయును, దూరమున నొరిస్సా కళింగ దేశములను జయింపగలిగెనని పాఠకులు గ్రహించియున్నారు. రాయడు బళ్ళాలరాజులకును నోరుగంటి ప్రభువులకును దక్కిన సామంత నృపతులకును నాడయ్యె, వారి యున్నతినిం బోషించి సన్ని విషయముల బ్రియమ్ము నొసంగొచ్చెను. దక్షిణా దేశమునందలి రాజు లందఱును గల్పకమువలెం దనకు

రక్షకముగనుండెడి యీ విద్యానగరపాలకుని పురోభివృద్ధి యే నిరంతరము నభిలషించుచుండిరి. బుక్కరాయని సమయమున నుత్తరహిందూస్థానము 'ఫిరోజు' అను వాని పరిపాలనమున నుండెను. ఆపాదుషా తనపినతండ్రి (మహమ్మదుతుఘలకు) నిర్మించిన కఠోరశాసనముల నెల్లఁ దొలఁగించి, ప్రజాహితమున కత్యవసరములగు కైంకర్యములనెన్నింటినో కావించి దొడ్డరాజని పేరొందినను, నాతని మతవిద్వేషము మాత్రము హిందువులకు దుస్సహమయ్యెను. హిందువుల మతగ్రంథములను వారి దేవసదనములను విగ్రహములను ఫిరోజు పాడొనర్చుటయేగాక, దురాత్ముఁడొక్కొక హిందువునకును జుట్టుపన్ను విధించెను. దానిఁజెల్లింపలేక యెందఱో ప్రాణములను గోల్పోయిరి; కాని పాదుషా పన్నుగ్రహించుటమాత్రము మానుకొనఁడయ్యెను. నాస్తికమతము నవలంబించుట లంచములు గ్రహించుటయునవలె నపరాధముక్రిందఁ బరిగణించి, యట్టివారికి శిక్షవిధించుచుంటినని, ఫిరోజు స్వీయచరిత్రమున వ్రాసికొనెను. హిందువులు నాస్తికులు (కాఫరు) లనుట మహమ్మదీయుల భావము. ఇట్టి నిరంకుశాజ్ఞ కాగను తీవ్రబాధాకరమగుటచే, మతాభిమాన నిరతులగు హిందువులనేకు లభిజనము వీడి, శాంతికర జీవనమునకై బుక్కరాయని కాలమునను విద్యానగరమునకు రాఁదొడఁగిరి. వైదికమతావలంబులకు మాత్రమేకాక మతాంతరుల సుస్థిర సుఖజీవనమునకును విద్యా

నగర మహాభాగమై వెలసెను. ఒకనాఁటి హైందవ సామ్రాజ్యమునకుఁ బ్రతిష్ఠనొసఁగుచుండెను, నేఁడు ... స్థానిక రాజు లిష్టపడని తానియున్న నసించిపోయినవిపులను పరిబలత్రయపరిరక్షణములు గావించుచున్న. నిమ్నోన్నత సిల హాములఁ గల్పించుకొని, తెలుగు విద్యానగరముకై పొ రాడుచుండిరి. భామినీసుల్తానుల నాశవిద్వేషమున మహా నగరం సంవత్సరములతోఁ గూడ నశించుచు యుద్ధము సేసినవి.

౭. మహమ్మదుషాతో యుద్ధము.

బుక్కరాయఁడు భామినీ సుల్తానులతో రెండు పర్యాయములు పోరవలసి వచ్చినది. ఇందు మొదటి పోరాటము ౧౩౬౬లో మహమ్మదుషాతోను, రెండవది ౧౩౭౭లో ముజాహిదుషాతోను, సంభవించెను. భామినీ రాజులు విద్యానగరముతో జగడము పెట్టుకొనిన యీ రెండు తడవలును బొందిన ప్రయోజనము కానుపించునంతని గలుగదయ్యెను. వారు విస్తారమగు సైన్యముఁ గో ల్పోయి విశేష వ్యయప్రయాసములకుఁ గూడ లోనైరి. రెండవవాఁడగు ముజాహిదుషా రెండుమాఱులును దన పగునకుఁదగిన పరిభవమే పొందెను. ఈయుద్ధములను రెండింటిని గూర్చి ఫెరిస్తావిషయభాగములను బట్టియిట సంగ్రహించెదము.

౧. బుక్కరాయనిఁజెనకుట—ఒకనాఁటి సాయం కాలమున నానందారామము నుండి, యపుడపుడే బహిర్గతమగు నూత్న వసంతసమయ సాంధ్యరాగపరిభ

లు గండభాగములఁ జుంబించి, సుల్తానుని వదన బింబమున కొకనవీన తేజముఁ గూర్చుచుండ, నాతఁడు తన విశ్రామ భవనమునయున్న మెత్తపై సుఖోపవిష్టుఁడై యిరుగడల నంగనామణు లొసంగెడు నాసవమందుకొని దాని మనసార సేవించుచు, సంతోషసాగరమగ్నుఁడై మనోన్మత్తతచే నొడలెఱుఁగకయున్న తఱి నిరువురుగాయకు లరుదెంచి, తత్కాలోచితములును మానసోల్లాస సంజనకములును నగు గీతముల శ్రవణపేయముగ గానమొనర్చి, ప్రభుని బ్రహ్మానందపరవశునిఁ గావించిరి. తోడనే మహమ్మదుషా యా గానకళా ధురంధరులకుఁ బారితోషిక ద్రవ్యము విద్యానగర ధనాగారము నుండి యీయవలసినదని, యాప్రభున కుత్తరువుచేసెను. ఒడలెఱుఁగక పాదుషా పంపిన యాసందేశపత్రము నిండు కొలువులోనున్న బుక్కరాయుని కందినది. ఆతఁడు దానిఁగాంచినంతనే క్రోధఘూర్ణితనయనుఁడై, యాలేఖఁ గొనివచ్చిన తురుష్కభటుని నొకగార్దభముపై నునిచి, విద్యానగరమునం దంతటను నూరేగించి యహమద్ నగరముదనుక సాగనంపి విడిచెను. అంతియకాక రాయఁడాగ్రహావేశమునఁ ముందువెనుక లాలోచింపక, విశేష సైన్యముఁ గూర్చికొని కృష్ణాతుంగభద్రా సంగమస్థలమునకుఁ బశ్చిమమునఁగల రాయచూరి మండలములోని ముద్గల్లుప్రవేశించి, యా పురవాసులను దననిశితాసిధారకాహుతిచేసెను.

౩. హిందూసేనల యుద్ధోత్సాహము — ఈ వృత్తాంతమును విని మహమ్మదుషా విశేషక్రోధ పరవశాక్రాంత స్వాంతుఁడై, యాదుఃఖవార్త దెచ్చిన సందేశవహుని నా యుత్తరక్షణమే తనకోశాధ్యక్షునకు బలియొసఁగెను. హైందవులొనర్చిన యీఘోరాపచారమునకుఁ బ్రతీకారముగ నొక లక్షసంఖ్యగల కాఫరులను గడతేర్చువరకుఁ గత్తి నొరనుంచుట లేదని మహమ్మదుషా ప్రతిజ్ఞపట్టె. తన సేనతోఁ గృష్ణానదిని దాఁటి, విద్యానగర సామ్రాజ్యమును బాలఁదోలి, లెక్కలేని వేలమంది పురుషులను స్త్రీలను శిశువులను విశసనమొనర్చెను. పిమ్మటఁ గొన్ని నెలలకు రాయోఁటనే బళ్ళారితాలూకాయందున్న సిరిగుప్ప మీఁదుగ తుంగభద్రానదిని గడచి, మహమ్మదుషా విద్యానగరమును ముట్టడింపనేగెను. అతఁడిట్లు దండెత్తి వచ్చుచున్నవార్తవిని, బుక్కరాయఁడా మహమ్మదీయప్రభుని దారిలో నడ్డగించుటకై, తన సేనానాయకులలోఁ బేరొందిన మల్లినాథుని ౧౩౬౬వ సంవత్సరము జూలై నెల ౨౩వ తేది మహావాహినితోడిచ్చి పంపెను. ఆదవని తాలూకా కౌతాలము నొద్దనున్న విశాలమైన నల్లరేగడ బయలులో, హిందూమహమ్మదీయ సేనలు తారసిల్లినవి. ఇరువంకలవారి ఫౌజులు తెల్లవాఱినది మొదలు సాయంకాలము నాల్గుగంటలవఱకు, సముద్రతరంగములవలె నేకముఖముగ నొండొంటిని డీకొనుచుఁ, బెల్లుగఁ బోరుసల్పెను. మొట్టమొదట విద్యానగరవీరులు మిగుల

విజృంభించి, మహమ్మదీయ భటుల వేఁజీసెత్తుటి ప్రవా
హమును వెడలించిరి. తురుష్కదళము ఛిన్నాభిన్నమై
దశదిశలఁ బరుగువాఱఁదొడఁగెను. జయలక్ష్మి విజయ
నగరయోధవర్గము నే వరించెనని యెల్లరును విశ్వసించిరి;
కాని యదృష్టదేవత మాఱ్మొగమునై చెను.

3. మహమ్మదీయుల విజృంభణము—ఒకవంక
నుండి మహమ్మదుషా పాఱిపోవుచున్న బలఁగముఁ బురి
కొల్పికొని మూఁడువేల సంఖ్యగల గుఱ్ఱపురౌతులతో
వచ్చుచుఁ, గొంతమూలబలము నొసఁగి మక్రిబుఖానుని
ఫిరంగులను గాల్చుటకై వేఱొకదెసఁగా రాఁబనిచెను.
మక్రిబుఖానుఁడు హైందవానీకముపై నగ్నిగోళప్రవర్షముఁ
గుంభద్రోణముగఁ గురియించి, శత్రువాహినిని జికాకు
పఱుపఁజొచ్చెను. ఇంతలో మహమ్మదీయ సేనలోని
సమరమదకుంజర మొక్కటి ఘీంకారము సల్పుచు హిం
దూసేనా సరోవరముఁ జొచ్చి, స్వేచ్ఛగ దానిఁగలంపఁ
గడంగెను. ఈ భీకరసంక్షోభదశలో విద్యానగరపు గమి
కడుంగడుఁ జలించి చెల్లాచెదరై పోయెను. ఇంతలో మల్లి
దండనాథుఁడు గాఢమగు ఘాతమునొంది సమరస్థలినుండి
నిర్గమించెను. యవనుల సైన్య మదిగని, ద్విగుణీకృతో
త్సాహమునఁ జెలరేఁగి విద్యానగర యోధవర్గమును నేలకు
గోలకుఁ దెచ్చెను. తురుష్కవీరనిచయము హృదయ
విదారణమగు మారణకర్మమున నుపక్రమించి, తల్లియుర
మునఁ బాల్గుడుచు శిశువులను, నానిసుఁగులకై చేతులఁ

బాగుగ మాతలను, సింహాసనాలంకర్తను, కొలుకుపోలేని షేరించలేదివిరేను. ఈమాత్రమునకు మహమ్మదుషా బుక్కభూపతినిఁగదిసి, ససైన్యముగా నాతని నొక చోటనుండి వేరొక చోటికిఁ దఱుముచు, ఒక కేంద్రమునుండి పలుప్రాంతముల నెల్ల సంహారమొనరుచు వెంబడించగా, బుక్కరాయలు విద్యానగరముఁ జొచ్చెను. మహమ్మదుషా విద్యానగరమును ముట్టడించి దుర్గప్రవేశ మొనర్పుటకై నెలదినములు ప్రయత్నించెను; కాని యది సాధ్యముకాలేదు. చివరకాతఁడు హతాశుఁడై వెనుదిరిగిపోయెను.

౩. ఫెరిస్తా నిరాధారపు వ్రాతలు—విద్యానగర సైన్యము లొకసమయమున భామినీ సుల్తానుని వెంబడించెననియు, మహమ్మదుషా యొకసారి గ్రామముల వెనుకకుఁ దఱుముకొని వెళ్ళి, సైనికులతోఁ హిందువులను వధించెననియు ఫెరిస్తా వ్రాసెను. ఇంత శౌర్యసంపద ముగలిగిన విద్యానగర నాయకులకుఁ బారితోషిక ద్రవ్యమొసఁగినచో మరలిపోయెదననియు, ముసల్మానులు యుద్ధప్రయత్నములు చేయుననియు మహమ్మదుషా బుక్కరాయని కెఱింగించెనఁట! బుక్కరాయఁ డారీతి డంబడికి నసుసరించి సంధిగావించుకొనెనఁట! మహమ్మదుషా హిందువులకుఁ బ్రబలవిరోధియనుట నిస్సందియము. ఆ హేతువుననే యాతఁడోరుగంటి పైఁబడి, యందలి రాజులను దఱుముకాఁజేయ వెట్టుట సహనమగుచుండెను. ఓరుగంటిప్రభుఁడగు వినాయకదేవుఁడితని సాష్ట్యములకాఁ

గలేక విస్తారధనమును–మూఁడుకోట్ల రూప్యముల విలువ గల రత్నఖచితమగు కనకాసనమును–గోల్కొండదుర్గమును–నిచ్చివేసెనఁట! ఆయోరుగంటి ప్రభునకు బుక్కరాయఁడాశ్రయమొసఁగుటకై, మహమ్మదుషాను నిగ్రహించి యాతనితో సఖ్యసత్వము తలపడవలసి వచ్చినది. అట్టి సమయములలో హిందువులు తురకలను తురుష్కులు హిందువులను బరస్పరము కసిదీఱ వధించుకొనియుండవచ్చును; కాని మహమ్మదుషా బుక్కరాయని నాతనిసేనతో నొకచోటనుండి వేఱొకచోటికిఁ బలుమాఱు తఱిమెననియు, నైదులక్షలమంది హిందువులనొక్కమ్మడి వధించెననియు, నింతటి ప్రయాసవహించియు రాష్ట్రసంపాదన దాహ బాధితుఁడై జయోపేతుఁడైన యాతురుష్కరాజు, పరాభూతుఁడైన హిందూప్రభువునుండి గాయకుల బహుమతికాన్కలఁ గొనుటతోడనే తృప్తినొంది, విద్యానగరముతో నిఁకెప్పటికిని బోరు సలుపుట లేదని దివ్యమెత్తివెళ్ళెననియు నుడివిన నుడువులెంత సత్యబద్ధములో యూహించుట సులభము. ఫెరిస్తా తురుష్కుఁడై మహమ్మదీయుల ప్రాభవములనే గట్టివంకఁబ్రొయ్యి తీర్చినట్లు చరిత్ర వ్రాసిన వాఁడగుటవలన, విద్యానగర ప్రభువులు మహమ్మదీయ సుల్తానులతో యుద్ధముచేసిన పట్టులు వివరించిన సందర్భములయందెల్ల, నాతఁడిట్టులే తకపికలు సేసియున్నాఁడు. దక్షిణాపథము నందలి వీరాధివీరులలోనెల్ల నొక్కఁడై, వీరబుక్కమహీపతియన

ఉద్యానగరచిత్రము.

మద్వారము.

విరాజిల్లిన యీమహారాజును, ఫెరిస్తా పరమధీరుఁడుగను గేవలదుష్టుల హృదయునిఁగను జిత్రించెను.

౩. ముజాహిదుషాతో యుద్ధము

౧. ముజాహిదుషా తమకము — మహమ్మదుషా ౧౩౭౫వ యేఁట గతించెను. అతనియనంతరము రాజ్యారూఢుఁడైనవాఁ డాతని కుమారుఁడగు ముజాహిదుషా. ఫెరిస్తానుడివినట్టి యొడంబడిక నీతఁడు మీటుఁబుచ్చి, రాజ్యపు మేరలఁ గూర్చినవివాద మొకమిషగ నెంచికొని, విద్యానగరముపై యుద్ధము ప్రకటించెను. తదుపరి నాతఁ డపారబలముఁ గొని నదినిదాఁటి సేనానాయకుని ముద్గలు వఱకు నడపెను; కాని బుక్కరాయఁడు నగరమున లేఁడనియు స్వసైన్యముగ సొండూరు కొండలకు నేఁగెననియు గ్రహించి, యాతని వెంబడించుటమాని, విద్యానగరమును స్వాధీనముగావించుకొను నాసచే నుస్సులేక ముట్టడముఁ దారింపఁ బ్రయత్నించెను.

౨. బుక్కరాయఁ డాతనిఁ జిక్కులఁ బెట్టుట — ముజాహిదుషా విద్యానగరపు ముట్టడివలన విఫలమనోరథుఁడై, వేఱొండు వెరపుఁ గానక బుక్కరాయని నిర్బంధించు తలంపునఁ, దనసేనను సొండూరి కొండలవంక మరల్చెను. అందలిచిక్కుత్రోవలు నవాబునకుఁ దెలియనివగుటచే, నాతని నాపర్వత సానుతటములలో నలయింపనెంచి, బుక్కరాయఁడు శత్రుసేన కగపడకుండ, నా సొండూరిదుర్గమ కాంతార ప్రదేశములలో, నొక

యడవినుండి వేఱొక యరణ్యమునకును, నొక గుట్టనుండి మఱొక గుట్టకును, నొక లోయనుండి యింకొక లోయకును ద్రిప్పి, రమారమి యాఱునెలలకాలము సుల్తానని నాతని సేనను మిగులఁ జీకాకునొందించి, చివరకు రాజధానిఁ బ్రవేశించెను. తురుష్కప్రభుఁడాభూధర మాలికావళులలో నమ్మహాటవీప్రదేశముల నడుమఁ దిమ్మదిరిగి యనుసురసురయ్యె, నాత్రిప్పటవలనఁ దనకును దన సైన్యమునకును గలుగుచున్న దుస్సహమగు కష్టమును నష్టమును విధిలేక సైచి, బుక్కరాయని వెన్నంటి తిరుగుచునే విద్యానగరమును దాఁకి, కొండపిండిగొట్టఁ దివిరెను. హైందవయోధు లల్పసంఖ్యాకులయ్యును బెట్టనికోటలై మార్తురఁ జెండిచెండాడిరి. సుల్తానుని యోధవర్గ మపారమగు నష్టమునకు గుఱియైనది. చివరముసలిమానుసేని పూన్కి యఁడనిమాత్రిని పంక్తి కజ్జులు నాఁచుట యయ్యెను.

౩. విపరీత విషయములు—సుల్తాను యుద్ధము చాలించుకొని యంతటితో నూరకుండక, తన సైన్యము నాదవసముద్రమువంక మరల్చి, దానినాక్రమించుటకై తొమ్మిదిమాసము లెడతెగక ప్రయత్నించి, యచ్చటను ముక్కుకోఁతలకు లోనయ్యెను. పరాభవానల దందహ్యహృదయుఁడగు నాపాదుషా ముట్టడినివదలి, మార్గమునఁ జిక్కినవారినెల్లఁ జెఱఁగొని స్వదేశమునకుఁ బోయెను. బుక్కరాయఁడీ రెండుదండయాత్రిలలోను మిగులగాసిఁ జెందెనని ఫెరస్తా తెల్పెను. కాని యట్లుబాధ నొందఁ

వ్రాసిన ప్రమేయమెట్టిదియును బుక్కరాయలకు గలుగ లేదు.

౭. శాసనములేమి చెప్పుచున్నవి? — ౧౩౧౪ నాటి శా స్త్రాక్షరాలో (అనగా సంస్కృత భాషా పద్య) రూపమున ఉన్నది శ. శ. ౧౨౭౬ సంవత్సరపు తామ్రశాసనము శాసనము బుక్కరాయని విక్రమమును గూర్చి ఇట్లు చెప్పుచున్నది.

“బుక్కరాయో ఽభవత్ క్షత్రియాణాం ... ,
మేదినీవ ప్రభావేన ... ॥ ౪॥
రాజరాజభుజంగో ... ,
హిందురాయ సురత్రాణ ఇత్యేవం పప్రథే ...” ॥ ౫॥

హిందూరాజ శిరోమణియనియు, తీవ్రశాసనుం డనియు, శత్రురాజ సంహారకుండనియు, సత్యవాదుల పట్ల యమర్త్యకల్పుండగు నాయకుండనియు, ప్రాక్పశ్చిమ దక్షిణ మహాసముద్రాధీశుండనియుం, (బాగేపల్లి శాసనము) ప్రతాపాధిక్యమును గూర్చి నుడువుచున్నవి.

మఱియు నీతని శబ్దప్రతిబద్ధమగు ధైర్యసాహసౌదార్యనిధియనియు, సంగ్రామరంగమున రోషాధీన మానసుండై యకుంఠితబాహావిక్రమము నెఱపు వీరాధివీరుండనియు, సాహసకృపాణకాలాంతకుని వలె విజృంభించు పరపక్షయోధుల నెదుర్కొనినపు డాతని తీక్ష్ణప్రతాపాగ్నికి దురుష్కసుల్తానుల వదనాబ్జములు వాడినత్తలగుచుండుననియు, విరోధిరాజులు ముఖావలోకన మాత్రముననే వడకిపోవుచుండిరనియుం దెల్పు నాధారము లెన్ని యోగలవు. అందొక్కటి—

భంగాం కళింగా మిత శౌర్యవృత్తే,
వంగా విభిన్నాంగ విభూషణేత్రాః,
ఆంధ్రాశ్చ నంధాణి విశంతి యస్య
బాహాబాగ్రఖడ్గేన విశీర్యమాణాః॥ ౧౧.

ముసల్మాన్ తురుష్క పదాతి పాండ్యభూపాః పలాయితాః
స్వభుజార్జిత వీర్యేణ తస్మిన్ రాజ్యం ప్రశాసతి. ౧౨.

ఇట్టి వీరవతంసమునకు, ఘోరస్త్రారచించిన భామినీ సుల్తానుల చరిత్రమున, శూరులకన్నియెనను గోటఁ దావులేక పోవుట విపరీతవిషయముగాకుండునా? బుక్కరాయఁడు ఆంధ్ర కాంభోజ కొంకణ ఘూర్జర తురుష్క రాజులకు పోటుబల్లెమైయుండెను; కళింగరాజు నోడించెను.

4. మంత్రులు.

బుక్కరాయనికడఁ గేవలము సూక్ష్మబుద్ధిగల సమర్థులైన మాధవాచార్యుఁడు - మాధవమంత్రి - బచ్చరాజు - ముద్దప్ప - బసవదండనాథుఁడు - అనంతసాగరుఁడు మొదలగు మంత్రులు పలువురుండిరి.

౧. మాధవమంత్రి—విద్యారణ్యస్వామియని ప్రసిద్ధిఁగాంచిన మాధవాచార్యుఁడు నీమాధవమంత్రియు నొక్కరేయనుమాటయు నేకులభ్రమ; కాని మాధవాచార్యుఁడు వేఱు. మాధవమంత్రి వేఱు. ఇరువురకును దండ్రులు వేఱు. వారి శాఖలును గోత్రములును వేర్వేఱు. మాధవమంత్రియు విద్వాంసుఁడే యైనను మాధవాచార్యునకుఁ దుల్యుఁడు గాక రెండవతరగతిలోని వాఁడై కన్పట్టును. మాధవమంత్రి సారస్వత బ్రాహ్మణుఁడని తెలియుచున్నది.

ఈతఁడు క్రియాశక్తిపండితుని శిష్యుఁడు. ఇతఁడు కుమారభూపతి యొద్దసహితము మంత్రిగ నుండినవాఁడు. ఈయమాత్యవరుఁడు చంద్రగిరికోటమును (చంద్రగిరి దుర్గము) రాజధానిగఁ జేసికొని, తమ నెల్లూరి మండలమునఁ బ్రాకృ యగు నాగరఖండమును, రాజప్రతినిధిగాఁ బరిపాలించెను. ౧౩౮౮వ సంవత్సర ప్రాంతమున నీతఁడు గోవానగరమును (మహమ్మదీయులను గెలిచి) వశపఱచుకొనెను. కేవలము రాజ్యాంగ వ్యవహారముల యందే కాక యీతఁ డాధ్యాత్మిక విషయముల యందును నిపుణుఁడు; కావుననే యుపనిషద్ధర్మపాలన కుశలుఁడై వేదపండితుఁడన విలసిల్లెను. ఈయన శ్రోవంతునకు భవ వైక పీఠుఁడనియు, నుపనిషన్మార్గ ప్రవర్తకాచార్యుఁడనియు బిరుదములున్నట్లు, ఎపిగ్రాఫియా కర్ణాటికా (సం.౮ సంఖ్య ౭౬గల) తీర్థహళ్ళిశాసనము నుడువుచున్నది. ఈతని శైవామ్నాయసారము-మాధవనిదానము - నేఁటికిని మనదృక్పథమునఁ బడుచున్నవి.

౨. అనంతసాగరుఁడు—ఈతఁడును పేరొందిన ప్రధాని. పెనుగొండకు బలాఢ్యమైన దుర్గమును నిర్మించిన వాఁడు. బుక్కరాయని యాఱవకుమారుఁడగు భాస్కరరాయఁ డీమహాప్రధానిపేరననే యనంతసాగరమను తటాకమును ద్రవ్వించెను.

౩. బచ్చరాజు—మంత్రులలో నత్యంత ప్రభుభక్తిగలిగి స్వామికార్యనిరతుఁడును భగవదారాధన త

త్పరుఁడునునయి కీర్తిసంతతముగ దేశసేవయొనరించిన ఘనుఁ
డీబచ్చరాజు. ఈమహాభాగుఁడు, బుక్కరాయసము
ద్రము కీర్తిసముద్రము మాలవ్వచెఱువు నాగవ్వచెఱువు
బచ్చప్పచెఱువు మొదలగు తటాకములను నిర్మించి, చౌడప్ప
కాలువను ద్రవ్వించెను. ఇట్టి ఘనకార్యముల ఫలనను,
'బచ్చన్న' 'కంపన్న' యను నామములతో నారామములు
వేయించివాని నభివృద్ధినొందించుటచేతను, నీతఁడు మిగులఁ
బ్రసిద్ధినొందెను. ఈయశోధనుఁడు మల్లికార్జునస్వామి
ప్రతిష్ఠచేయించి, రెండవహరిహరుని కాలమున ౧౩౮౭
లోఁ, దనధర్మపత్నితోడ తుంగభద్రానదీతటమున స్వర్గా
రోహణ మొనరించినట్లు తెలియుచున్నది.

దూరదృష్టిగలిగి స్వధర్మములను జాలఁ బాటవము
తో నిర్వహించుచు, వాసికెక్కిన మంత్రులలో ముద్దప్ప
యొక్కఁడు. అంతటిలోను బ్రముఖుఁడు మాధవాచా
ర్యుఁడు. రాయఁడు, రాజకీయ సారస్వత విజ్ఞాన విష
యములందును, బరిపాలన వ్యవహారములయందును, ము
ఖ్యముగ నీమాధవ విద్యారణ్యుని యభిప్రాయమే శిర
సావహించుచుండెను.

5. బుక్కరాయని రాజ్యవ్యాప్తి.

ఫెరిస్తా రాయనిసంతతిని సత్త్వహీనునిగఁ జిత్రించి
నను, రాయఁడు తనరాజ్యము నలుదెసలకు వ్యాపింపఁ
జేసెననియు, నానికాలమున విద్యానగరరాజ్యము భామినీ
రాజ్యముకంటె సర్వవిధముల నుత్కృష్టదశయం దుండె

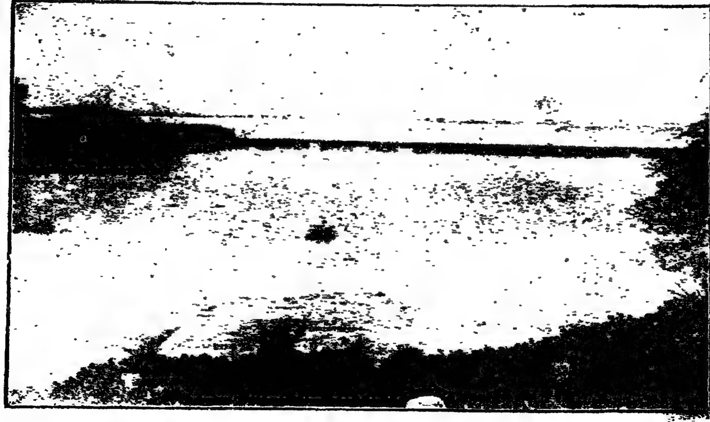
ననియు నాతఁడంగీకరించుచున్నాఁడు; వెండియు నారి స్సా కొలంబో మలబారు రాష్ట్రములయు సింహళము మొదలగు ద్వీపములయు నృపులీప్రభున కనర్ఘములైన కానుక లేఁటేఁటఁ బంపుచుండిరని కూడ నాతఁడు వ్యక్తపఱుచుచున్నాఁడు. సమకాలికులగు ప్రభువులందఱిలోను బుక్కరాయఁడెల్ల విధముల నద్వితీయుఁడై విలసిల్లెను.

6. రాజ్యాంగసంస్కరణలు.

బుక్కరాయఁడు దక్షిణదేశమునందలి కలహశీలురగు రాజులనెల్లఁ దొలఁగించుచు, నారాష్ట్రములను గ్రొత్తసామ్రాజ్యముతోఁ జేర్చికొనుచు, సామంత ప్రభువులఁ గ్రమస్థితిలోఁ ద్రిప్పుచుండెను. ఈతఁడు తనసోదరులను - కుమారులను - పుత్రులను - సమీప బంధువులనుమాత్రమే ప్రధానోద్యోగములకు నియోగించుచుండెను. రాజ్యపరిపాలనమున కొక సుస్థిరవ్యవస్థ యేర్పడినది యీప్రభుని కాలముననే. ప్రజాపాలనమును స్వసైన్య వ్యవహారములను మిగుల సమర్థతతో నిర్వహించుటలోఁ బేరొంది, యావిషయమున భారతప్రపంచమునకే యాదర్శప్రాయుఁడైన నాయకుఁడితఁడు. ఈతని దొరతనమున సామ్రాజ్యమునందంతటను బావులు చెఱువులు గొప్పగొప్ప కాలువలు వంతెనలు నసంఖ్యాకములుగ విస్తరిల్లెను. ఎందుఁజూచినను వ్యాపారాభివృద్ధికిఁదగిన సౌకర్యములను విరివిగఁగల్పించి, కృషిని సర్వవిధముల వృద్ధినొందించి కాఁపులకెల్ల నోముఁబంటయై

యీ మహారాజు విలసిల్లెను. ఉత్తరహిందూస్థాన మునఁ బెక్కుతటాకములను కాలువలను వెలయించి, వానిసాయమున నచ్చటివ్యవసాయమును బెంపొందించు టలో, ఢిల్లీశ్వరుఁడగు ఫిరోజుతుఘులకునకు, విద్యానగ రాంధ్ర రాజ్యములయందలి తటాకములు కాలువలు వానినలని యుపయోగములునే మార్గదర్శకములయ్యెను. తత్పూర్వము ఢిల్లీప్రాంతమునఁ గాలువల నిర్మాణపద్ధ తియే లేకుండినది. అందుమూలమున వ్యవసాయము నకుఁగలుగు ప్రయోజన మచ్చటివారు బొత్తిగ నెఱుంగ కుండిరి. విద్యానగర సామ్రాజ్యమునఁ బంటనేలలకు భూస్వభావము ననుసరించి, 'తరము' లేర్పఱుపఁబడి నవి. రైతులు శ్రమ లేశమేనిలేక పన్నులనొసఁగు చుండిరి. సామ్రాజ్యమునఁ బ్రజాసంఖ్య సమృద్ధిగ వెలసెను. జనులందఱు నిత్యకల్యాణముఁ బచ్చతోరణ మునై తామరతంపరగా నుల్లసిల్లుచుండిరనియు, వారు సక్రమ న్యాయపరిపాలనమునకులోనై, యేవేళను దల పూవాడక యానందకరజీవనమున సంతృప్తులై మెలఁగు చుండిరనియు, న్యూనిజ్ ఫెరస్తా మున్నగు చరిత్రకారుల వ్రాఁతలు తెలుపుచున్నవి. రాజుపేరను నాతని సన్ని హితబంధువులలో నొక్కొకరి పేరునను సర్వసాధారణ నసంఖ్యాక ౹గు కుంటలు

ములు పట్టణములు హెచ్చెను. రాయుని యేలుబడి యందాతనిరాష్ట్రమున నైహిక విద్యకే కాక, యాధ్యా

విద్యానగర రాజుల కాలమునాఁటి యొక గ్రామతటాకము.

త్మిక విద్యకుఁగూడఁ బెక్కుపాఠశాలలు నెలకొనెను. విద్యానగరము గణనాతీతములైన సౌధముల కిక్కయై, హిందూదేశమునఁ గేంద్రీవ ర్తకస్థానమై, వాణిజ్యమున నన్నిరాజ్యములతోడను మిక్కుటమగు సంబంధముఁగలి గించుకొని, మహోత్తరాభివృద్ధినిఁ బొందెను. మఱియు నది సమస్తవస్తువులకును స్థానమై, సర్వసంపదలకును సదనమై, భరతఖండమున నన్నివిధముల సిగబంతియై చెలువారుచు, ముఖ్యముగ మహమ్మదీయ సుల్తానుల దృష్టిని సమాకర్షించెను.

7. మతము.

బుక్కరాయఁడు వైదికసిద్ధాంతములయెడఁ గేవల విశ్వాసతత్పరుఁడైనను మతాంతరులను సమదృష్టి నారసెను. తాను శైవుఁడయ్యుఁ, దన రాష్ట్రమున వైష్ణవులయు జైనులయు మతవ్యాప్తికి, ధారాళముగ నవకాశమొసఁగెను. తన్నాశ్రయించిన మహమ్మదీయుల నందఱను బరమాదరభావమునఁ జేరఁదీయుచు, వారిని స్నేహభావమునఁ గాంచుచుండెను. క్రీ. శ. ౧౩౬౮ లో జైనులకును వైష్ణవులకును గలిగిన మతవివాద సందర్భమున నీప్రభుఁడు మతనాయకులనెల్లర నాహ్వానించి, వారి చిక్కట్లుదిద్ది, తన హితోపదేశమువలన వారిని శాంతశీలురనుగనొనర్చి, సామ్రాజ్యమున నెవ్వరును జాతి స్పర్థల కెడమీయక వర్తింపవలసినదని శాసించెను.

8. సారస్వతము.

బుక్కరాయని సంస్కృతాంధ్ర భాషలకు రెంటికిని సమానముగు నాదరణముండినది. ఈమహాప్రభుఁడు సాయనమాధవులను బ్రోత్సహించి, స్వీయనామాంకితముగ వారిచే వేదములకు భాష్యములువ్రాయించెను. ఇవి సాయనవేదభాష్యము లను పేరున భారతలోకమున మిగుల విఖ్యాతిఁగాంచినవి. మాధవమంత్రియు నీభూజాని యాదరణమువలననే పెక్కు కృతులు రచించుట.

బుక్కరాయనికాలమున సుప్రసిద్ధాంధ్రకవియగు నాచనసోముఁడు విద్యానగరమునందుండి యనేకాంధ్ర ప్రబంధములను విరచించెను. పెంచుకలదిన్న దాన శాసనమునందు నీకవి యాపస్తంబసూత్రుఁడనియు, భారద్వాజ గోత్రుఁడనియు యజుశ్శాఖీయుఁడనియు, సకలాగమ వేదియనియు, అష్టాదశ పురాణాభిజ్ఞా తార్థ వేదియనియు, భావకవిత్వనిర్మాణ ధౌరేయుఁడనియుఁ దెలియుచున్నది.

"పంపాయాం భాస్కరక్షేత్రే విరూపాక్షస్య సన్నిధౌ,
ఆపస్తంబ సూత్రాయ భారద్వాజాన్వవాయినే. ౧౯.
యాజుషాణాం వరేణ్యాయ సకలాగమ వేదినే,
అష్టాదశ పురాణానా మభిజ్ఞాతార్థ వేదినే ౨౦.
అష్టభాషాకవిత్వ శ్రీవాణీ విజిత సంపదే.
సోమాయ నాచనాంభోధేః సోమయామిత తేజసే." ౨౧.

ఈతఁడు నియోగి బ్రాహ్మణుఁడగు నాచన

కుమారుఁడు. సోమనాథుని వాసస్థానము ‘నెల్లూరి మండలమునందలి మోపూరనుక గ్రామమునఁ దొరకుచున్న’ దని శ్రీ వీరేశలింగము పంతులు వ్రాసిరి; కాని బుక్కరాయనివలన నాచనసోమునకు పొందిన యగ్రహారము లనంతపుర మండలమునందలి గుత్తి పెనుగొండభాగములకు సంబంధించిన వగుటచే, సోమని నెల్లూరిమండలమునకుఁ జెందినవాఁ డనుటకంటె, యనంతపురమండల వాస్తవ్యుఁ డనఁగ నగుననని యూహా మాత్ర చెప్పఁబడియున్నది. బుక్కరాయఁడు గుత్తి ప్రాంతమునందలి ‘పెంచుకల దిన్నె’ యను గ్రామమునకు ‘బుక్కరాయపురము’ అని పేరు పెట్టి, దాని నీతనికిని మఱికొందఱు బ్రాహ్మణులకును నొసంగినట్లు ఈ దాన శాసనము తెలుపుచున్నది.

“గుత్తి దుర్గాభిధే రాజ్యే సోమనాథాఖ్యపత్తలే,
పెన్నమాగాణి విఖ్యాతే సర్వసస్యప్రశోభనే. ౧౨.
శోభనాఖ్య నాగవల్లాఖ్యదిన్నాభ్యా మపి పశ్చిమం,
గ్రామోత్తమాద్వెలుమకూరాగ్రా ప్రాచ్యాద్దిశి సమన్వితం, ౧౩.
ఊరచింతలనామ్నశ్చ గ్రామా ద్దక్షిణసంస్థితం,
వంగలూరుకొండు తాశాభ్యా ముత్తరాశాసమాశ్రితం. ౧౪.
పినాకినీతటే పెంచుకలదిన్నాహ్వయం పురా,
బుక్కరాయపురాఖ్యాత ప్రతినామ్నా చ శోభితం, ౧౫.
నిధినిక్షేప సంయుక్తం జలపాషాణ సంయుతం,
అక్షీణ్యాగామి సహితం సిద్ధసాధ్యసమన్వితం.
అష్టభోగమిదం సర్వస్వామ్య మాచంద్రతారకం,
సహిరణ్య పయోధారాపూర్వకం దత్త వాన్ముదా. ౧౬.
అనుమన్నాచన సోమాఖ్య మహాకవి వరో ప్యథ,
రాజాన మాశిషం చైవ చిరజీవీ భవత్వితి. ౧౭.

సోమున, కవితాపటిమ తళుకొత్త, నుత్తరహరివంశము ప్రౌఢశైలిని రచించెను. వసంతవిలాసాది ప్రబంధచంద్రికలనుసయితె మీకవిరాముండు వెలయించినట్లు తెలియుచున్నది. 'సర్వజ్ఞుఁ'డను బిరుద మీ బుధవరున్యసకుంగలదు. ఉత్తరహరివంశమునుండి శైలికి—

శా॥ ఓకీచకఘ్నామూర్త! నీకు వచనో◆ద్యోగంబు లెక్కేఁగెరా
రారా! ఇంకిట నేమిసేసెదవురా◆క్రౌర్యంబు శౌర్యంబు స
ర్వ్వాత్మత్వంబును గర్గ్గసేని దనుజా◆ తెల్లంబుగాఁజూపు మం
చారాజీవ విలోచనుండు పనన◆వ్యాపార పారీణతన్.

9. చరమదశ.

క్రీ. శ. ౧౩౩౬లో విద్యానగరము పునరుద్ధరింపఁబడిన సమయమున బుక్కరాయఁడు కౌమారదశలో నుండి, సేనానాయకత్వము వహించి, శౌర్యనిధియై, సామ్రాజ్యసంస్థాపనానంతరము నలువది సంవత్సరములకుఁబైనసే వీరవరుల కుచితమగు నుత్కృష్టజీవనముఁ బొందెను. స్వర్గస్థుఁడగునప్పటి కీ నృపాలుఁడు కడు వృద్ధుఁడు. ఈదీర్ఘకాలములో నీతఁ డొకదండనాథుఁడుగనుండి, తొల్లి చిన్నరాష్ట్రముగనుండిన విద్యానగరము నేఁటేఁట వృద్ధినొందించి, కోటానకోట్లద్రవ్యమాదాయమువచ్చు మహాసామ్రాజ్యముగ మార్చివైచెను. ఈప్రభుచంద్రుఁడు క్రీ. శ. ౧౩౭౭ వ యేఁట ఫిబ్రవరినెల చివరనో, మార్చినెల మొదటనో యస్తంగతుండయి యుండవలయును.

రెండవ హరిహరరాయలు ౧౩౭౭–౧౪౦౪.

1. హరిహరుఁడు నాతని సోదరులు.

బుక్కరాయనికి వేర్వేరుభార్యలవలన హరిహరరాయఁడు, కుమారకంపరాయఁడు, చిన్నకంపరాయఁడు, నాగణ్ణొడయఁడు, విరుపన్న, భాస్కరుఁడు, మల్లినాథుఁడు ననుకుమారులు కల్గియుండిరి. ఇందు కుమారకంపరాయఁడు ప్రసిద్ధుఁడు. బుక్కరాయనికి దేవాంబిక యను భార్యవలనఁగలిగిన కుమారులలోఁ బ్రథముఁడు. ఈతఁడు చిక్కవయసునాఁటికే ప్రసిద్ధినొందినవాఁడు, తండ్రిగారి దేశానుశాసనము గైకొని సైన్యములతో దక్షిణదేశమున కరిగి తురుష్క రాజ్యములను జయించెను. ఆ సామ్రాజ్యమున తాఁగెలిచినవారలను నాశనముచేసి బలుఁడని వాసిగాంచిన సాంబరాయని, విరించిపురము నొద్ద జరిగినయుద్ధములోఁ జంపించి, వానిరాజధాని యగు రాజగంభీరమున్నెముఁ బట్టుకొనెను. ఈ కుమారుఁడు తండ్రిజీవించియుండఁగనే స్వర్గారోహణ మొనరించెను. బుక్కరాయనికి, గౌరాంబికవలనఁగలిగిన పుత్రుఁ డగు హరిహరుఁడు తండ్రియనంతరము విద్యానగర సామ్రాజ్యమునకుఁ జక్రవర్తియయ్యెను. ఈహరిహరుని సోదరులలో విరూపన్న పశ్చిమ భాగమునకును, మల్లి

నాథుండు మైసూరికిం బ్రాగ్దిశనున్న రాష్ట్రములకును, చిన్నసింగన్న మైసూరికి దక్షిణపార్శ్వమునందలి రాజ్యమునకును పాలనాధికారులైరి.

2. సేనానులు — యుద్ధములు.

హరిహరునకు, దండనాథులయు సమరశూరులైన మంత్రులయుఁ దోడ్పాటు మెండుగనుండెను. ఆతని వాహినీపతులు, శౌర్యఖనులన వెలసిన ముద్దప్ప ఇరుగప్ప గుండప్ప విట్టన్నసోమయ్యయు మొదలగువారు. ఇరువురిలో ఇరుగప్ప ముఖ్యుఁడు. ఇరుగప్ప, మహాప్రధానియును రాజప్రతినిధిగనుండినియు బిరుదావళులఁ గొన్నవాఁడు. ఈ సుధావి జైనసేనానిపుత్త్రుఁడు; జైనుఁడు; నానార్థరత్నమాలా నిఘంటు రచయిత.

"ఇతి జగదుపకారిణ్యా ఇరుగపదండనాథ విరచితాయామ్,
అవ్యయపదకాణ్డోఽయం పూర్ణో నానార్థరత్నమాలాయామ్"

అని తన గ్రంథాంతమునఁ జెప్పికొనెను. విద్యానగరమున 'గానిగిత్తి'యను జైనాలయము నిర్మించెను. దీనినిప్పటి నగర యుత్తరభాగమునఁ గననగును.

రాయని యమాత్యవర్గమున సాయనాచార్యుఁడు, మాధవమంత్రి, ప్రసిద్ధులు. ౧౩౬౦ వ సంవత్సరమునఁ మహమ్మద సేనయొకటి హఠాత్తుగ నాదవనికోట ముట్టడింపఁగా, మల్లిదండనాథుని కుమారుఁడగు చెన్నప్పయొడయఁడా తురకమూకనుదఱిమి, యాదవని దుర్గమును సంరక్షించెను. విద్యానగరసైన్యము ౧౩౬౮

లో నోరుగంటికి వెళ్ళియుండఁగాఁ ముసల్మాను లది గాంచి ననితొలఁచి, కొన్ని త్రిలింగపు మూర్తులఁ [illegible] ప్రైరి. 'విక్రమకేసరి' యను బిరుదుగల్గి [illegible] దశాబ్దిలోఁ దన విక్రమప్రతాపములచే ముసల్మానుల సాంఘ్రులను శిలశాసనములక్రియ పట్టించెను. [illegible] కేసరి తాతవ కుల కాంఘ్రుల నోడించి, వారి [illegible] గొల్ల గొని విభునకు నివేదించిన ప్రశస్తి కలిగెను. ఈ [illegible] హిందూస్థానములనేలి [illegible] రాజ్యములను గెల్చి, యు [illegible] పాకమునగు [illegible] [illegible] కోశాగారమును నింపిన [illegible]. [illegible] దేశములనుజయించి, [illegible] [illegible] పుత్రుఁడయినచే ధ్వజస్తంభము [illegible]. [illegible] సుందర శిల్పకళా [illegible] [illegible], ఇతడు స్థాపకుఁడైన [illegible] హరిహరుని పుత్రులలో [illegible] డగు విరూపాక్షరాయఁడు [illegible]. పాండ్య చోళాది రాష్ట్రములను గెలిచి, వానిని దండెత్తి సమర్పించెను.

3. రాయని విక్రమము—రాజ్యవ్యాప్తి.

ఇట్లు హరిహరుఁడు దక్షిణదిగ్విజయములనేపొందుచు, రాజ్యపరిపాలన సౌకర్యమునకు కనువగు మార్గములను పెంచింపెను. గూఢచారులవలన నృపతి, శత్రురాజుల మాయమర్మములనుగ్రహించి, యుండుటలకుఁదగిన ప్రతీకారము లొనరించుటలోఁ గడుంగడు దక్షుఁడు. అత్యున్నత దశయందుండిన భామినీసుల్తానులతోఁ గట్టి కట్టి, యుద్ధం

విజయములంబడసిన శూరవరుఁ డీహరిహరుఁడు. తాను రాజ్యమునకువచ్చిన యచిరకాలముననే, గర్వగ్రంథులై మున్నమిన్నగానికవర్తించుచుండిన మహమ్మదీయ పాలకులను గోవానుండితఱిమి, బచ్చప్పయొడయరను తన యమాత్యపుంగవుని నచటఁ బ్రతినిధిగ నియోగించెను. ఈ విక్రమసంపన్నుఁడు తురుష్కులను బరిపూర్ణముగఁ బరాజయమునొందించి, యందు బలువురను జీవగ్రాహులనుగఁగొని, యరిభీకరుఁడై యెసఁగెను. ఓరుగంటి పాలకుఁడగు రాచసింగమనాయఁ డీరాజేంద్రుని పాదాక్రాంతులలోనొక్కఁడు. పరరాష్ట్రములనుండియు స్వరాజ్యమునుండియు హరిహరునకువచ్చెడు నరి నిరవధికముగ నుండెను. ఈతఁ డదృష్టవంతుఁడగు చక్రవర్తి యనవచ్చును.

ఇంతవఱకు విద్యానగరమును బాలించిన ప్రభువులందఱును 'ఒడయఁడు' 'మహామండలేశ్వరుఁడు' అను సామాన్యబిరుదములను మాత్రమే వహించియుండిరి; కాని రెండవహరిహరుఁడు 'రాజాధిరాజ' 'రాజపరమేశ్వర' 'మహారాజాధిరాజ' యను సుత్కృష్టగౌరవచిహ్నములనుగూడ ధరించెను. ఇందువలన నీతఁడు రాజాధిరాజైనట్లు స్పష్టమగుచున్నది. మైసూరు ధార్వాడ కాంచీనగరము చెంగల్పట్టు తిరుచినాపల్లి మున్నగు ప్రదేశములలోఁగల యీతని శాసనముల మూలమున నీరాజన్యుని రాజ్యవైశాల్యము గ్రహింపవచ్చును.

4. మతము-భాష.

కమలాపుర సమీపమునంగల గాణిగిత్తి దేవాలయమునందలి జైనస్తూపముమీఁది హరిహరుని శాసనము వలన, నన్యమతములయెడ నీ ప్రభునకుఁగల సమదృష్టి విదితము కాఁగలదు. ఈతనిపాలనమునఁ బ్రజల మనశ్శాంతియు, సంతోషమును, సౌఖ్యమును, జనసంఖ్యవృద్ధి నొందినవి. శాంతియుత రాష్ట్రములలో హరిహరుని సామ్రాజ్యము మిన్నయనఁ గీర్తిగాంచెను. ఇతఁడు పుణ్యక్షేత్రములలోనెల్ల షోడశమహాదానముల విరివిగ నొనరించిన భక్తుఁడు. హొయిసలుల రాష్ట్రమునన్నున్న ‘నంబూ’గ్రామము నీతఁడు తనకల్లిస్సూరి నారాధ్యమై బ్రాహ్మణులకొసఁగెను. దీనిని, నిట్టిశాసనముల మఱికొన్నింటిని బట్టిచూచి, హరిహరునిరాజ్యము కందనోలుమండలము నందలి కృష్ణానదిమొదలు, తంజావూరు మండలములోని కుంభకోణమున కింకను గ్రిందిభాగమువఱకుఁగూడ విస్తరించి యుండెనని గ్రాహ్యమగుచున్నది. హరిహరుఁడు కర్ణాటాంధ్ర సాహిత్యములకుఁ బోషణకర్త. సంగీతవిద్యయం దీనృపుఁడు కడుఁగుశలుఁడు.

5. వృద్ధదశ.

౧. భామినీసుల్తాను నెదుర్కొనుట—హరిహరుఁడు తనవృద్ధదశలో కుమారుఁడగు రెండవ బుక్కరాయని సామ్రాజ్యాధీశునిగఁ జేసెనని ఫెరిస్తా తెల్పుచున్నాఁడు. భామినీరాజ్యపు సరిహద్దులలోఁ బ్రాముఖ్యము గడించి

యున్న రాయచూరు, ముద్దగల్లు దుర్గముల నెటులైనను బోఁగొని, యాసుల్తానులవలని యకారణ కలహములకుఁ దావులేకుండఁ జేయువలయునను తీవ్రసంకల్పము వృద్ధదశలో నాతనికిఁ బొడమినది. ఇట్లుండఁ గలుబరిగియందంతః కలహములు రేఁగినవి. హరిహరుఁ డదిసందుచేసికొని, క్రీ.శ. ౧౩౯౮ వ సంవత్సరము హేమంతఋతు ప్రారంభమునఁ దనకుమారులలో నొక్కఁడగు దేవరాయని వెంటఁగొని, మదమాతంగ తురంగ సంకులమగు యూధముతోడను, నసంఖ్యేయములగు కాల్బలములతోడను వెడలి, మహోత్తుంగ తరంగాకులమై దుస్తరవేగమునఁ బ్రవహించుచుండు, కృష్ణానదికి దక్షిణపుటొడ్డున విడిసెను. బామినీ రాష్ట్రాధీశుఁడగు ఫిరోజిషా యీవృత్తాంతమువిని, పరిపంథిసైన్యము నెదుర్కొనుటకై పరిమిత పరివారముతో కలుబరిగినుండికదలి, కృష్ణానది కావలిదరిని నిలిచెను.

౨. ఫిరోజిషా సమాలోచనము—కృష్ణానదీ దక్షిణతటమునఁ, గనుచూపుమేరదాఁటి మైళ్ళకొలఁది నెంతో దవ్వు, నేలయీనినచందమునఁ దండోపతండములుగఁ గ్రిక్కిరిసి విస్తరించియున్న, రాయలసేనా మహార్ణవముఁ గాంచి, ఫిరోజిషా జడిసి, రాయనిసేనను మార్కొను విషయమై యోజించెను. అపారముగనున్న రాయని సైన్యమును న్యాయపథమున నెదురించుట యసాధ్యమనియు, నేదేని మాయోపాయమువలన దానిఁ దరలించుట యుచితమనియు, దండనాథులు పాదుషాకెఱింగించిరి. ఫిరోజి

కడ ‘సిరాంజి’ యనఁబడు చతురుఁడగు ఖోజీ యొకఁ డుండెను. పాదుషా యాతనితో రహస్యాలోచనము సలిపి, రాయనిశిబిరమున కాతనిఁ బంపెను. తురుష్కసైన్యము నదీతరణమునకై యసంఖ్యాకములైన పడవలను సిద్ధముచేయుచుమాత్రముండెను.

3. సిరాంజీ కపటజాలము—సిరాంజీ తన యార్వురుమిత్రులతో ఋషివేషముఁదాల్చి, నదినిదాఁటి, సైన్యప్రవాహముఁదరించి, సాయంసమయమున హరిహరుని పుత్త్రుఁడగు దేవరాయని శిబిరముఁ జేరెను. అట నాతఁడు రాయనినాట్యాంగన యొక్క దూతికతోఁ దన నేర్పువలన గాఢమగు చెలిమిసలిపెను. ఆ సుందరి యాసమయముననే యమూల్యాంబరాభరణాదులు ధరించి రాజనందనునిసన్నిధికి వెడల సంసిద్ధయై యుండెను. అదిగని సిరాంజీ తమ్మెంతఁబాసి చనవలదని యాజవరాలిని బ్రార్థించెను; కాని తాను రాకుమారుని సభ కరుగక తీరదనియు, గానకళావిదులకుఁదక్క నన్యులకందుఁబ్రవేశింప వీలులేదనియు నాప్రౌఢ నిర్వచించెను. అదుపరి సిరాంజీయు, నాతనియనుచరులును దమసంగీతకళాభిజ్ఞత నామె యెదుటఁ బ్రకటించి, యాయువతియామోదము వడసి, యామెసాయమున స్త్రీవేషములతో దేవరాయనివిడిదిఁ జొచ్చిరి. అచ్చట నటశేఖరులుపెక్కండ్రు తమతమ యభినయకౌశలముఁ బ్రదర్శించుచుండిరి. నాట్యాంగన తానును, దన నెచ్చెలులలో నిరువురును, విద్యా

ప్రతిభఁ గనఁబఱుచుటకై, రాజసూనుని యంగీకారము నడసెను. స్త్రీవేషధరులైయున్న సిరాంజీయు, నాతని మిత్రులును, మనోజ్ఞదరహాసచంద్రికలు వదనమండలములనుండి నలుగడలఁబర్వ ముందునకువచ్చి, తమసమ్మోహనన్నృత్యాలమున దేవరాయనినలరించి, లలిత మధురమగు తమపంచమస్వరమును వీణాశ్రుతితోడ లీనమొనరించి, నృత్యగీతాభినయ విలాస విశేషమున రాజతనూజుని నానందపారవశ్యునిఁ గావించుచు, నడుమఁ గటారుల దూసి దక్షిణదేశపుఁ బెల్లాటకత్తియల చందమున, హొయలుమీఱఁ దమతమ చిత్రవిద్యాప్రౌఢిమ వెలయించుచు నల్లనల్లన నృపసూనునిసమీపించి, చివాలున దేవరాయనిపైఁబడి, తమకటారులచే నాతనిఁబొడిచి చంపిరి. అనంతర మా టెంటుకొంపు వెల్గుచున్న దీపికల నార్పి, యందున్న కతిపయపరివారముపై నుఱికి, చిక్కిన వారినెల్లఁ జక్కాడి తక్కిన సంగడీండ్రతోఁ బలాయనులైరి.

౮. శిబిరమున నలబలము—శిబిరమం దెచ్చటను వల్లరులఁ గేకలు హెచ్చెను. శత్రుసేన శిబిరమధ్యముఁజొచ్చి యెల్లరఁ దెగటార్పఁ దివురుచున్నదని, యొకవైపునుండి ఘోషపుట్టెను. సుల్తానుని సేనానాయకుఁ డొకఁడు, పండ్రెండువేల సంఖ్యగల వీరభటులతో హఠాత్తుగ నదినిదాఁటి, రాయని నాతనిపుత్త్రునిఁ దునిమెనని, వేఱొకవంకనుండి అఱపుహెచ్చెను. ఆనిశీథరాత్రిమున రమారమి పదిమైళ్ళవఱకు విస్తరించియున్న రాయని

నాహినీమధ్యమున నెచ్చట నేమిజరిగినదియు, జరుగు చున్నదియు, నెవ్వరికిని దెలియుచుండలేదు. సైనికులలోని యార్తనాదములుమాత్రము యాకసమంటుచుండెను. వేర్వేఱు స్థానములనున్న సేనాధిపులా కాళరాత్రిలో నియలబలమునకు వాస్తవమగు కారణము నెఱుఁగఁజాలక యాయుధపాణులై, యెవ్వరెవ్వరిపట్టుల వారు కాపుఁ పుటతోఁ దనివినొందిరి. ఈసంఘర్షమున నాల్గువేల సంఖ్యకు మించిన సుల్తానునిబల మతి శీఘ్రముగ నదిని దాఁటి శిబిరముఁజొచ్చెను; కాని యందు రేఁగుచున్న పెనుసందడికిఁ దురుష్కులపౌఁజు భయపడి నానాముఖ ములఁజెదరి పాఱిపోయెను.

౫. ఫిరోజిషాయుద్ధము-సంధి—ఫిరోజిషా సూర్యోదయాత్పూర్వమే సమస్తపరివారముతోడను రాయని సైన్యముపైఁ గవిసెను. శతవృద్ధుఁడగు హరిహరుఁడు దుస్సహమగు పుత్త్రశోకమున నుత్సాహముచెడి, కేవలము నీరసహృదయుఁడై తనయునుంగుపట్టి మృతకళేబర ముఁగొని, యటనుండితొలఁగెను. సుల్తాను, విడిదియం దున్న సర్వస్వముహరించి, యాతనిసేనను విద్యానగరము వఱకుఁ దఱిమెను. మార్గమధ్యమునఁ దురుష్కవీరులు వివిధవిధ చిత్రసంఘటనములఁ గావించిరి. విద్యానగర సామ్రాజ్యమునఁగల దక్షిణమండలములఁ గొల్లగొన్ని, వాసిని నాశనమొనర్చుటకై, ఫిరోజిషా తనతమ్ముఁడగు నహమ్మదునుబంపెను. అహమ్మదుషా యాభాగములను

దోఁచి, బ్రాహ్మణుల ననేకులను జెఱఁగొనెను. ఆ నిర్బంధితులను విడిపించుటకై హరిహరుఁడు ఫిరోజిషాకుఁ గొంత రొక్క మీయవలసి వచ్చెను. ఈ రెండు రాజ్యముల యొండొంటిపరిస్థితులలో నీ సందర్భమున నింతకంటె నెట్టివిశేషపరిణామమును బొడఁగ లేదు. పొలిమేరలవివాద మెప్పటియట్లే నిలిచిపోవుటవలన, నాయుభయ రాష్ట్రాధిపతులకును వైరము తనంతఁ గాలుద్రొక్కుకొనియే వచ్చుచుండెను.

౬. కడపటి యుద్ధము—భామినీసుల్తాను మరల ౧౩౯౯ వ సంవత్సరమున విద్యానగరముపై యుద్ధమునకు వెడలెననియు, రాయఁడపార సేనతో నాతనిఁదాఁకుటచే సుల్తాను తనకుఁ బరాజయప్రాప్తి సిద్ధమని తలంచి, యేఁటేఁట రాయనికిఁ గొంతకప్పము చెల్లించునట్లొడంబడికచేసికొని సంధిగావించుకొనెననియు, 'బర్హాన్ మాసిర్' తెలుపుచున్నాఁడు. ఈసంధికార్యము నడచిన యల్పకాలముననే, యనఁగా ౧౩౯౯వ యేఁట అక్టోబరు నెల యయిదవతేది, హరిహరుఁడు పరమపదించెనని సూవెల్ నుడివెను. ౧౪౦౧లో నాప్రభుఁడు మృతి నొందినట్లు 'డాక్టర్ బర్నెల్' వచించుచున్నాఁడు; కాని చరిత్రప్రపంచమునకుఁ బ్రబలాధారములగు శాసనములు, క్రీ. శ. ౧౪౦౪ వ సంవత్సరము సెప్టెంబరునెల చివర హరిహరుఁడు స్వర్గారోహణ మొనర్చెనని, ఘోషిగఁ బల్కుచున్నవి.

౫

రెండవ బుక్కరాయలు ౧౪౦౫-౧౪౦౬.

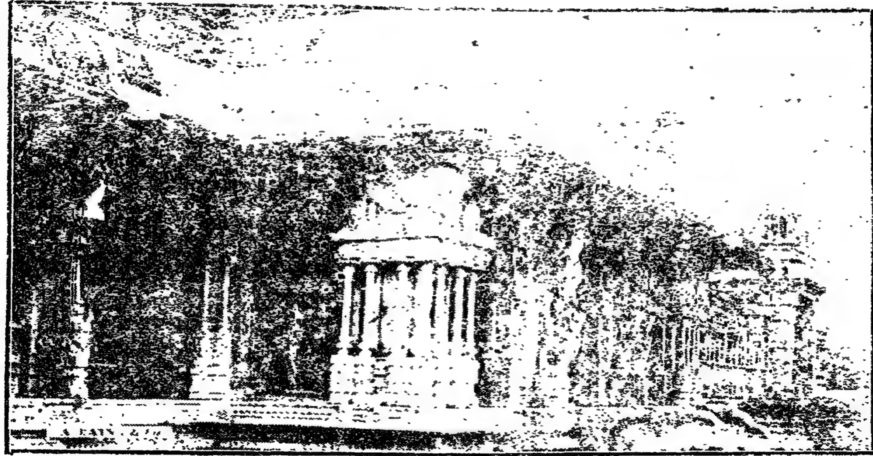
1. బుక్కరాయఁడును సోదరులును.

హరిహరుని పుత్త్రులలోఁ బ్రథముఁడు బుక్కరాయఁడు. తక్కినవారు చిక్కరాయఁడు విరూపాక్షరాయఁడు దేవరాయఁడు సదాశివరాయఁడు చిక్కదేవరాయఁడు ననువారు. తండ్రి చనిపోయిన సమయమున బుక్కరాయఁడు రాజ్యాంగవ్యవహారాధ్యక్షుఁడై యుండ లాంతరమున నుంటచే, విరూపాక్షరాయఁడు కొంతకాలము ప్రతినిధియై సింహళమువఱకుఁగల ప్రాగ్భాగమంతయుఁ బాలించెను. చిక్కరాయఁడు సహ్యాచల ప్రాంతమునందలి 'అరగ' రాజ్యమునకుఁ బ్రభుఁడై యుండెను. బుక్కరాయఁడు తనవ్యవహారము లన్నింటిని ముగించుకొనివచ్చి, శా. శ. ౧౩౨౭ (క్రీ. శ. ౧౪౦౫) వ విజయ సంవత్సర జ్యేష్ఠమాసమున సామ్రాజ్యాధిపత్యము వహించెను.

3. నగర శృంగారము

విద్యానగరము నిర్మింపఁబడినచోటు రాతినేల యగుటచే జలవసతి కనువైనదిగాదు. పౌరులు తమకు వలసిన మంచినీరు చాలదూరమునుండి తెచ్చికొనవలసి యుండెను. నగరమున నందందుఁ గొన్ని నీటిపట్టు

లున్నను నందలియుదకము పైరుల కుపయోగార్హముగ నుండలేదు. బుక్కరాయలు సుందరతమములగు నారామములను బెక్కింటిని వేయించి, విద్యానగరమును సర్వోత్కృష్టమైన పట్టణముగఁ జేయింపనెంచి, యాపురికిఁ బదునైదుమైళ్ళ కావల తుంగభద్రానది కొక గొప్ప యానకట్టకట్టించి, పక్కనుంగులచే నొక పెనుగుంటి సిడ్పించుకొనిపోయి నదికడ్డముగఁ ద్రోయింపఁగఁ, బ్రవాహము రాజాజ్ఞానుసారము పురములోనికిఁ బరుగిడెనఁట. అదియే 'తురుత్తు'కాలువ. దానినుండి పిల్ల కాలువల మూలమున వలయు ప్రదేశములకు సమృద్ధిగ నీరు ప్రవహించుచుండెను. ఈ జలాధారములవలన నగరమునందంతటను వివిధములగు వృక్షవాటికలు-లతాకుంజములు-గులాబి వనములు-ద్రాక్షారామములు- నాకుఁదోఁటలు-నితరవిధములైన ఫలవృక్షములు-తామరతంపరగా నెసంగినవి. వ్యవసాయ మిందుచే మూఁడుపూవు లాఱు కాయలుకాఁగా, రాజునకు సాలుకు పదునాలుగులక్షల రూపాయల యాదాయము హెచ్చెనఁట. ఈప్రభుఁడు పట్టణమునఁ బెక్కుప్రాకారములను, గొత్తడములను, రమణీయములైన భవనములను వెలయించి, నగర శృంగారాభివృద్ధికై తనతండ్రి సంపాదించిన ధనమంతయు వెచ్చించి మిగులఁబాటుపడెను. ఈతనిపరిపాలన మొక్క సంవత్సరముతోనే యంతరించినది.

మాల్యవంత రఘునాథాలయము.

౬

రెండవ దేవరాయఁడు క్రీ. శ. ౧౪౨౩-౧౪౪౬.

1. వీరవిజయరాయఁడు.

రెండవ బుక్కరాయనికిఁ బిమ్మట నాతని సోదరుఁడు దేవరాయఁడు భామినీసుల్తానులకుఁ బిడుగు వలె పదునాలు సంవత్సరములు విద్యానగరమును బాలించి ౧౪౨౨లో నస్తంగతుఁడయ్యెను. ఈ దేవరాయనికి విజయరాయఁడు హరిహరుఁడు మల్లన్న యను కుమారులు ముగ్గురుండిరి. అతనికి జ్యేష్ఠకుమారుఁడుగఁ గలిగిన పుత్రుఁడు వీరవిజయరాయఁడు. ఈ వీరవిజయరాయనికే విజయ బుక్కరాయఁడనియుఁ బేరు. తండ్రికిఁ దరువాత నీ వీరవిజయుఁడు క్రీ. శ. ౧౪౨౨ న రాజ్యాభిషిక్తుఁడయ్యెను. సామ్రాజ్యాభివృద్ధికిఁగాని, నగరాభివృద్ధికిఁగాని, నీనృపతి యే ఘనకార్యమును జేసినట్లు కాన్పింపదు. ఈతనికాలపు చరిత్ర యంతవిస్పష్టముగ లేదు. ఈప్రభుని పరిపాలనమునఁ బ్రధానులు లంచగొండులై, సామంతులకడఁ బారితోషికరూపమున విస్తారముగ ధనము గ్రహించుచు, సామ్రాజ్యమునందలి గొప్పగొప్ప రైతుల నేప్రొద్దు జలగలవలెఁ బీడించుచుండిరి. ఇందులకుఁ దోడుగఁ గాటకములు సయితము

దాఁపరించుటవలన, జనులబాధ మేరమీఱెను. జీవితము అస్థిరమగుటచే రైతులు తమతమగృహములను పంటపొలంతులనువిడిచి, దేశాంతరము పోఁజొచ్చిరి. పాలకుల యెడ భక్తివిశ్వాసములు నశించుటవలన, నాయకవృత్తుల వారు, తమకు నియోగింపఁబడిన కైంకర్యముల నొనర్ప మానుకొనిరి. వీరవిజయరాయఁ డిది తెలిసి, మంత్రుల నుండి యథానుష్ఠపద్ధతిని నిర్బంధముగను నితాంతముగను తొలఁగించెను. ఇతఁడు ప్రజాపాలన మొనర్చినది యల్పకాలముమాత్రమే.

౨. దేవరాయని బాల్యము.

వీరవిజయునితమ్ముఁడు హరిహరుఁడుఁగూడ నప్పుడప్పుడు విద్యానగరమును బాలించుచుండి, విస్తారముగ దానముల నొనర్చినట్లు, శాసనములు తెలుపుచున్నవి. విజయరాయఁడు కొన్ని నెలలుమాత్రము రాజ్యపాలనముచేసి, తన కుమారుఁడగు దేవరాయఁడు శైశవదశయందున్నప్డే గతించియుండును. తమ్ముఁడగు హరిహరుఁడు పరాక్రమ ధురంధరుఁడును రాజ్యవ్యవహారవిశారదుఁడును నగుటచే సోదరునియనంతరము తానే రాజ్యకార్యములు నిర్వహించియుండును. ఆ సమయమున, దేవరాయఁడు బాలకుఁడై, తనపినతండ్రి పోషణమున నుండియుండును. ఈదేవరాయనికిఁ బర్వతదేవరాయఁడను తమ్ముఁడును, హరమ్మ యను చెల్లెలును నుండిరి. పర్వతదేవరాయఁడు ౧౪౨౨ వ సంవత్సర

ప్రాంతమున విద్యానగరసామ్రాజ్యమునందలి 'తెరకె నంబి' యను ఖండమునకు పాలకుఁడయ్యెను. హరిస్తూ చంద్రవంశజుఁడును సాళువగోత్రజుఁడు నగు ప్రస్తుతుఁడను మహా వీరుఁడునగు సాళువ తిప్పరాజును చేసెను.

3. సామంతరాజులు—బిరుదములు.

రెండవ దేవరాయఁడు ౧౪౨౨ వ సంవత్సరమున సామ్రాజ్యభారము వహించెను. అతనికిఁ ప్రౌఢదేవరాయఁడనియు – ఇమ్మడిదేవరాయఁడనియు – వీరదేవరాయఁడనియు – వీరప్రతాపదేవరాయఁడనియు – గజబెంటెదేవరాయఁడనియు – నామాంతరములు. 'గజబెంటెరాయఁడ'నఁగా యేనుఁగులను వేటాడుటయందు నిపుణుఁడని యర్థము. అతనికి 'చతుస్సముద్రాధిపుఁడ' ను బిరుదమున్నట్లు కంచాప్రాంతియందలి ౧౪౨౮ న సంవత్సరపు శాసనము తెల్పుచున్నది. మొదటి దేవరాయని వలెనే యాతఁడు ఘనుఁడగు. ఈ రెండవ దేవరాయఁడు నయితము, విద్యానగరాభివృద్ధికిని–వ్యవసాయాభివృద్ధికిని – సైనికబలాభివృద్ధికిని – సర్వోత్తమమైన సేవ నొనరించి, తనయొక్కయు తన సామంతప్రభువులయొక్కయు పలుకుఁబడి, నాంధ్ర కర్ణాటాది రాష్ట్రములలోఁ జక్కఁగ వెలయించెను.

4. సేనానాయకులు.

రెండవ దేవరాయనికడ సంగ్రామ శూరులును, శత్రుసంహార కార్యదక్షులును, త్యాగశీలురును నగు

దండనాథులుండిరి. అందుముఖ్యుఁడు హొయసలపాలుఁడు. ఈతఁడు శివభక్తుఁడనియు, సింహప్రతాపుఁడనియు, శిష్ట జనరక్షకుఁడనియు, సామదానభేద దండోపాయములఁ జతురుఁడనియు, శాసనము లుగ్గడించుచున్నవి. మొదటి దేవరాయనికాలమున, బల్లరాజుచే హరిహరదేవునకు శీఘ్రతరముగ నిర్మింపఁబడిన, 'హరిద్రి'యను నానకట్ట శిథిలమై నిరుపయోగముగనుండఁగ, హొయసలపాలుఁడు విస్తారధనము వెచ్చించి దానిని పునరుద్ధరించి, వ్యవసాయాభివృద్ధికి దోహదముఁగల్పించెను.

5. ముసల్మానులతోడి యుద్ధము.

రెండవ దేవరాయఁడు భామనీసుల్తానులతోఁ జాల నిగ్రహించెను. మహమ్మదీయులను బహిష్కారముగ నోడించి, వారిఘాతుకకృత్యములకుఁ దగిన ప్రతీకారముఁగావింప నీతఁడు కృతసంకల్పుఁడై, యుక్కటసన్నాహంబులు పోసి దటఁ బెక్కురనుగూర్చుకొని, బీజాపుర రాష్ట్రముమీఁదఁ దాడివెడలెను. ఆనటికే విద్యానగరముపైఁ గన్నువేయు చుండిన యవనప్రభుఁడిది తెలిసి, విస్తారమగు బలముతో రాయనిసేన నెదుర్కొనెను. విద్యానగర వీరులు దగ్ధాతులై పరిపంథివాహినిని జీరికిఁగొనక సాహసమున నాజాగనమునను దాఁకి, యందలి యోధుల మస్తకములచే నాహవరంగమున నున్నతవేదికలను నిర్మించిరి. ముసలిమానులనేకులు విఱిగి నలుదిక్కులకుఁ బాఱిరి. స్వాంతనకారులు కొండవీటివారగు మహమ్మదీయసైనికు

లను వెన్నంటి యుచ్చకోలందివర్గిమ్పుచు, సుల్తానుని నాతని రాజ్యములోనికిఁ దఱిమిరని ఫెరిస్తా వ్రాయుచున్నాఁడు. ఆరాష్ట్రమును కత్తితోడను నిప్పుతోడను ధ్వంసము చేసిరి. పెక్కు స్థానములను వశపఱచుకొనిరి. అనేక సంవత్సరములనుండి ధనధాన్యసమృద్ధిచే నలరారుచుండిన విజాపురరాష్ట్రము సర్వశూన్యమయ్యెను. ఇట్టి దౌర్భాగ్యదశను గాంచి, ఫిరోజిషాయు విచారముతోడనే మృతి నొందెను.

6. సైనిక బలాభివృద్ధి.

మహమ్మదీయసైన్యమునకు బ్రశస్తమైన యశ్వబలమును— రౌతులయు విలుకాండ్రయు దళములును— సమృద్ధిగనుండుటగమనించి, దేవరాయఁడు సజాతీయములైన యుత్తమాశ్వములసంఖ్య మిక్కిలివృద్ధినొందించెను. బలాఢ్యులును నేర్పరులును నగు ధానుష్కులను హెచ్చించు నుద్దేశమున మహమ్మదీయులలో నధికసంఖ్యాకుల నాంధ్రకర్ణాటకసైన్యమునఁ జేర్చుటకును, వారలకుఁ బ్రత్యేకముగ గ్రామములనొసంగుటకును, వారి యుపయోగార్థము విద్యానగరమునఁ బెక్కుమసీదులను గట్టించుటకును, మహమ్మదీయుల నెవ్వరు నేవిషయమునను బాధింపకుండుటకును నియమములఁగావింప నాప్రభుఁడు నాయకుల కాదేశించెను. సంస్థానాధీశులు, హిందూసైనికులలో దృఢాంగులగు ధనుర్ధారులను—గుఱ్ఱపురౌతులను— పలువురను సిద్ధముచేసిరి. అందుచే విద్యానగర రాజ్య

మునఁ గొంతకాలమునకే, లక్ష్యయుక్తులైన రెండువేల మంది మహమ్మదీయులును, పఱువది వేల హిందువులును ధనుష్మంతులుగ నేర్పాటయ్యు, ఎనుబది వేలయాశ్వికులును పదాతులగు రెండులక్షలయిరువదిలక్షల సైనికులుండుటయును సంభవించినది.

7. రహస్యవిప్లవము.

దేవరాయని పరిపాలనాంతసమయమున క్రీ. శ. ౧౪౪౨వ సంవత్సరము నవంబరునకును ౧౪౪౩వ యేప్రిలునకును మధ్యకాలములో, దేవరాయనిసమ్ముఖమున తన తమ్మునిపుత్రుఁడకై, యొకానొక యమ్మనహత్యాప్రయత్నము జరిగెను. ఆసందర్భమున విద్యానగరమును సందర్శించుటకై వచ్చియుండిన 'కమాలుద్దీన్ అబ్దుర్ రజాక్' తనగ్రంథములో వ్రాసియుండె, యీ యాశ్చర్యకర చర్యనుగూర్చి విపులవిస్తృతముగా వ్రాసియున్నాఁడు.

౧. ఘటనావిధానము—దేవరాయఁ డొకప్పుడు తనసోదరునకు జన్మించిన పౌత్రునాయకుఁడనగు హ్రస్వహాసము నుండి తప్పించుకొనసాగినవిషయము చిత్రమైనది. ఆసో దరుఁడు శ్రీమారవాపాలయ క్రియమును మిగులఁ గుట్రా గ్రహించినకనే సాగించెనటుగను. రాయనిసమ్ముఖ ప్రాసాదము తన నూతనగృహ ప్రవేశోత్సవసమయమున, రాజును నగరమునందలి ముఖ్యోద్యోగులను వారిపరివారము లను రాజకీయాన్నతోద్యోగులందరిని తన క్షాన్య

నించెను. తంత్రిజ్ఞులగు సంవలిగృహసేవకులు ద్వారముఖమున నిరీక్షించియుండి, యతిథుల నొక్కరొక్కరి నిగ భోజనశాలలోని నియమితస్థలములకుఁ బంపుచుండిరి. లోనికి వెళ్ళిన ప్రముఖ్యాతిథియు సత్కృతుని యోగింపఁబడియున్న తలవరుల కరవాలములు మెరయుచుండెను. మందిరాంతర్భాగమున నడచెడు సరసహాస్యభాషణ వ్యాపార గోష్ఠీధ్వనిమూలమున నైన నించుకంతయు బయల్పడకుండుటకై, ద్వారపార్శ్వభాగముల భేరీఝాంకార నినాదములకుఁ జక్కనియనువు గల్పింపఁబడి యుండినది. ఆమహాఘోషమున లోన నేమి నడచునదియు వెలుపల నున్న వారి కించుకంతయును దెలియుచుండుటలేదు. ఈ విధమున రాజధానియందలి సామంతులు సమాత్యులు దండనాథపతులు రాజమందిర రక్షకులు పురప్రముఖులు నొక్కరొక్కరుగ మందిరమునకొచ్చి, యమకాలమరణము నను గుణించుచుండిరి.

౨. రాయనిఁగోల్పోవుట—రాయఁ డెంతసేపటికిని రాకుండుటచేఁ దమ్ముఁడే దేవరాయని సౌధమున కరిగి, తనసోదరభవనము నాతని చరణరజోలేశమునఁ బావన మొనర్చి, సవినయముగఁ బ్రార్థించెను. ఏహేతువుననో గాని ప్రభుని నకస్మాత్తుగ ననుమానపిశాచము పీడింపఁజొచ్చెను. అందువలన నాతఁడు తానురాఁజాలమికి నేమియో యొక సాకు చెప్పి యుండుమనకు క్షమింపవేఁడెను. తనప్రార్థనా నిరాకరణమున భగ్నమనస్కుఁడవ పోసి, తమ్ముఁ

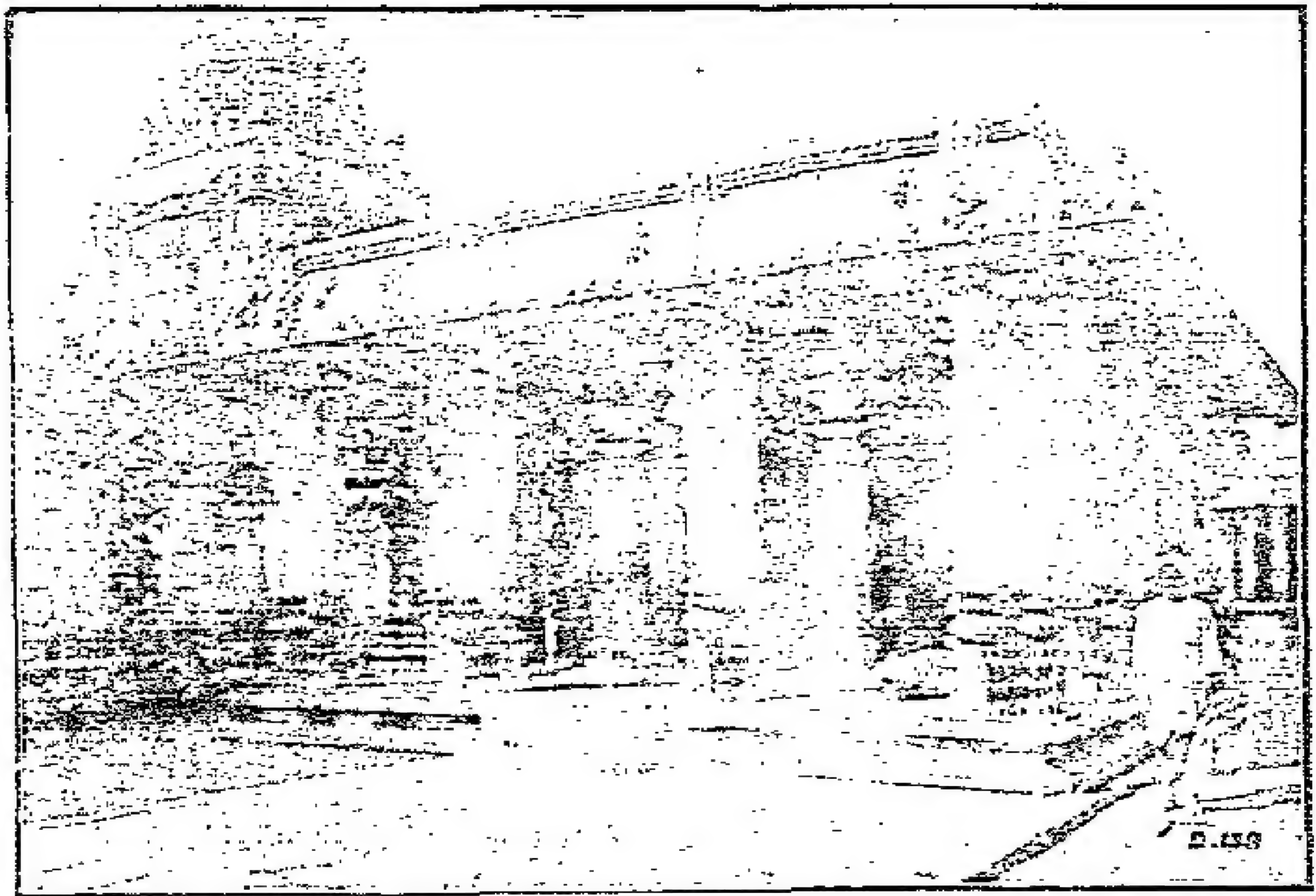
జాగ్రహావిష్టుఁడై క్రూర విషమదృష్టులఁ బఱపుచు నన్నెపైఁబడి, యొకబల్లెమున రాయనిశరీరమంతయుఁ — జిల్లులుపడునట్లు పొడిచెను. ఆతఁడు రాజమందిర రక్షక భటులను విందుఁగుడుపు నెపమున భోజనశాలకుఁ గొనిపోయి యాపటికే వధించియుండుటచే, నిట రాయనికిఁ దోడుపడువారొక్కరును లేకపోయిరి. హఠాత్తుగ నింతటిప్రమాదము సంభవించునని రాయఁడు తలంచియుండలేదు. తమ్ముని దారుణఘాతములవలన దేవరాయఁడు స్మృతితప్పి, తాఁగూరుచుండియుండిన గద్దెనుండి వెనుకకొరగి పడిపోయెను.

3. హంతకుని చిత్రవధ—ఇఁక రాయనిశిరస్సు ఛేదింపవలసినదని తన యనుచరున కాజ్ఞాపించి, యాతఁడు మరణించెననుసంతోసమున హంతకుఁడు రాజమందిరద్వార మంటపముఁజేరి, యచ్చటనున్నవారికి దానుసల్పిన దుండగమునుగూర్చి యెఱింగించి, యింకనుండి విద్యానగర సామ్రాజ్యనాథుఁడను నేనేయనుచు, సింహాసనము నధిష్ఠించుతమకమున నేఁగెను. ఆతనిచే నియోగింపఁబడిన కింకరుఁడు రాయనిసమీపించి, యాప్రభుని యుత్తమాంగము నుత్తరించుటకై కత్తియెత్తునంత, దేవరాయఁడు సింహాసనము నందుఁగ్రాఁగొని లేచి, తన కృపాణముచే నొక్కవ్రేటున నాద్రోహిని ప్రాణములఁబాపెను. ఆ వఱకు భయమునవడఁకుచు సందొకమూలలనణఁగియున్న నిజభృత్యులు ప్రభుఁ డసువులతోనుంటఁగని, రక్షణ

సతీ స్మృత్యుపస్థానము.

ముసలమ్మ కట్ట: అనంతపురము.

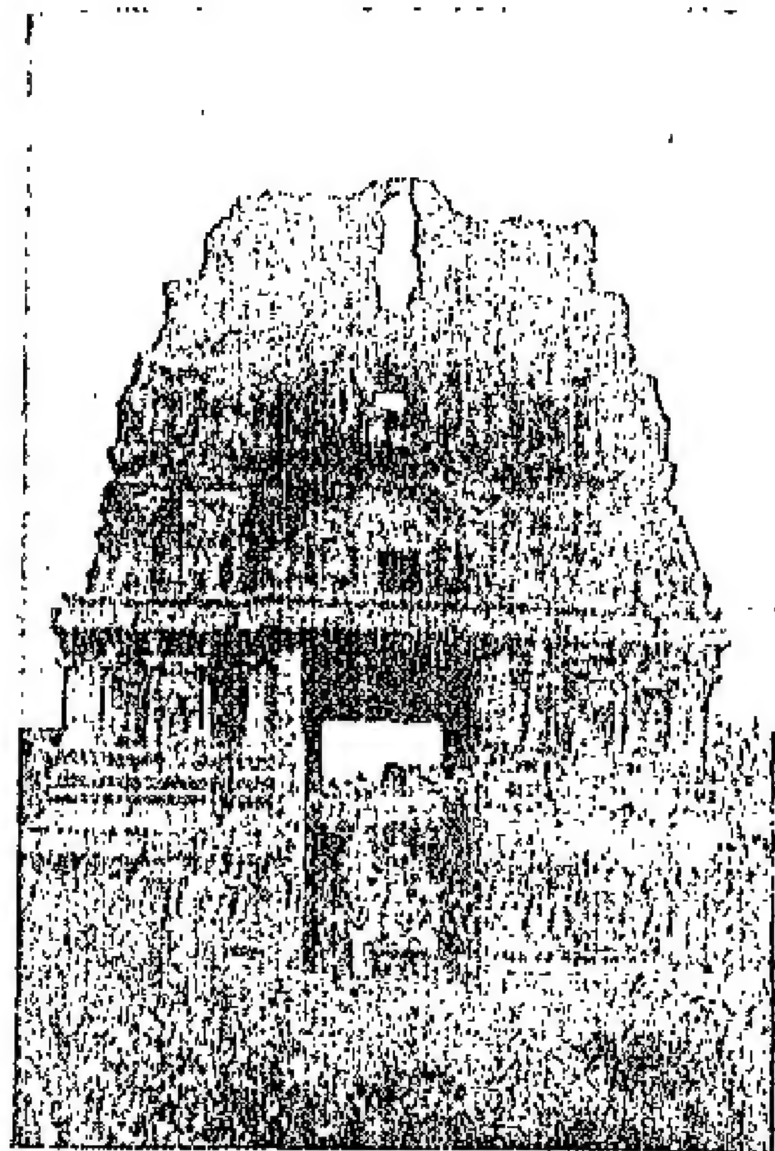

నా. టి. యొక్క గాత్రిమ [గాటిప] దేవాలయము.

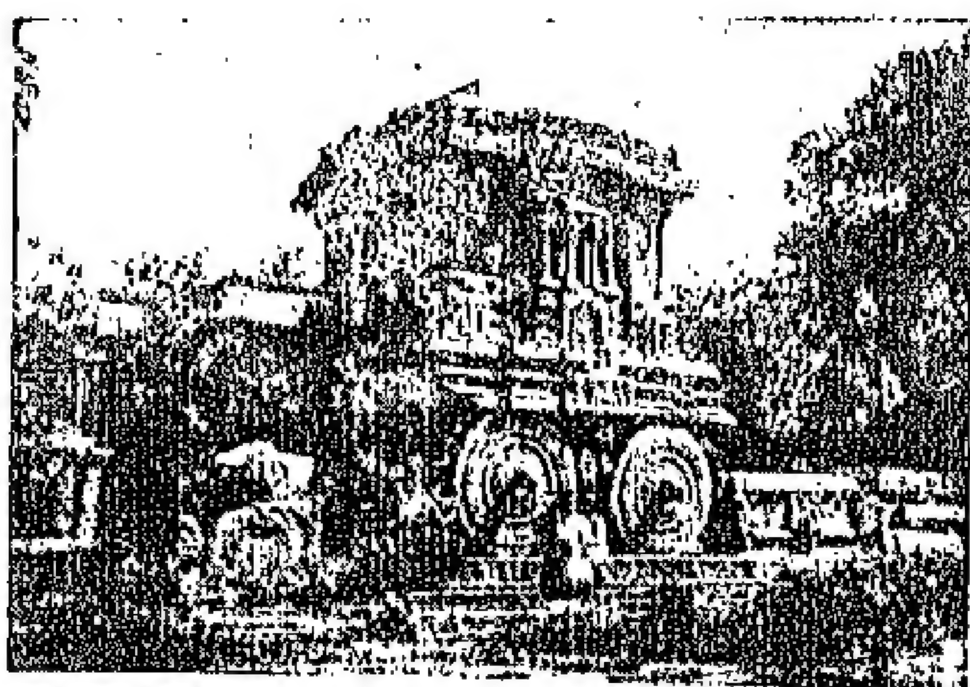
విఠలరాయని దేవాలయము.

రాజ తులాభారము.
([illegible] దృశ్యము.)

విఠలాలయము.

రాతి తేరు.
([illegible] దృశ్యము.)

(ఈ పటముల స్వామిత్వము శ్రీయుత. శ్రీ రంగస్వామి అయ్యంగారు గారిది).

మునకై యాతనిఁ బారసిల్లెను. రాయఁడా సేవకునిఁ దోడు చేసికొని వేఱొకమార్గమున సభాగారముఁ జొచ్చి, యందు సింహాసనాసీనుఁడై యందున్నవారికి స్వీయ ప్రభుత్వ విధానమునుగూర్చి ప్రబోధించుచుండిన తన తమ్ముని చెండముగాంచి, యచ్చటిపరిజన నా కలుషచిత్తునిఁ గడతేర్పుఁడని గభీరముగ నొక్క కేక వైచెను. అందుఁ గూడియుండినజనులు తేని యులివునాలించి, ప్రభుఁడు జీవములతోనుండుటగ్రహించి, సింహాసనస్థుఁడగు నా హీనమానవుని పైఁబడి, యాతనిమొదలుచీల్చి కడికం డలు చేసివైచిరి.

౮. సర్వసేనాని యాగమము— అనంతరము రాయఁడు ధననాయకులను మంత్రులను మండలేశ్వరు లను బంధువులను గొలువునకుఁదోడితేర భటుల కాజ్ఞా పించెను; కాని యెల్లరు నప్పటికే నవీనగృహమున మృతి నొందియుండిరి. ప్రభుఁ డీ భయానకకర్మమును గూర్చి విని, మిక్కిలి పెటలఁగును విషాదమును బొంది, యాఘోర మారణవ్యాపారముతో సంబంధముగల యొక్కొకని కుటుంబమును గూల్చెను. సింహాళముపై దాడివెడలి యున్నవాఁడగుటచే, నొక్క సర్వసేనానిమాత్రమే యీ గండమునుండి తప్పించుకొనఁ గల్గెను. అచ్చటినుండి వేగమరానలసినదిగనా వాహినీపతికి సందేశపత్రము వెళ్ళి నది. ధననాయకుఁడు నగరప్రవేశ మొనర్చి, చక్రి వర్తికి సాగిలపడి యాభయంకర గండమునుండి ప్రభునిఁ

దర్పించి యనుగ్రహించిన జగత్ప్రభునకు, మనఃపూర్వకమగు కృతజ్ఞతను సమర్పించెను.

8. అల్లాయుద్దీనుతోడి వైరము.

దేవరాయఁడు క్షతగాత్రుఁడై యపాయకర స్థితిలో నుండుట భామినీరాజునకని, విద్యానగర కోశాగారమునుండి విశేషముగ ధనములాగుటకును నట్లుగానిచో నగరమునఁగల సైన్యమును జాలవఱకు నాశముగావించుటకును నది తగినసమయమని తలఁచి తక్షణమే తన సేన లక్షలవరకు లంపవలసినదనియు, లేకున్న నగరము ధ్వంసమొనర్చెదననియు రాయనికిఁ జెప్పెను. దేవరాయఁడు తీవ్రతమాఘాతమునను సహించియ్యునిచునైన వెనుదీయక, సుల్తానుని యిష్టముందీర్ప నిరాకరించి, యాతని దర్పోద్ధతిని చితమగువిధమున ధిక్కారపూర్వకమగు ప్రత్యుత్తరమంపుచు, యుద్ధమునకు సంసిద్ధుఁడయి యుండెను. అనంతరము రాయచూరు మున్నగునొద్ద నుభయసేనలును డీకొనెననియు, రెండు నెలలలో మూఁడు యుద్ధములు జరిగెననియు, నిందు మీఁద విద్యానగరమునకుఁ గ్రిందిగట్టింపనిచో నేటేటఁ గప్పము చెల్లించుటకు దేవరాయఁడంగీకరించెననియు, నానియమానుసార మిరువైపులవారికిని సంధి పొసఁగెననియు, ఫెరిస్తా వ్రాయుచున్నాఁడు. ఇందుచే సుల్తానునకు దేవరాయఁడు లొంగిపోయెననుట స్పష్టము; కాని యీ దండయాత్రను గూర్చి సమక్షముచూచిన 'అబ్దుర్ రజాక్' ఇట్లు వ్రాసెను.

“విద్యానగరమున దేవరాయని నాశని నుంచి లేశ్వరులను సమాత్యులను హత్యగావించుటకై జరిగిన ప్రయత్నమునుగూర్చియు, నంది సేనానులు పెక్కుమంది నిహతులగుటనుగుఱించియు, కలుబరిగిరాజ్యపాలకుండగు సుల్తాన్ అల్లాఉద్దీన్ అహమ్మదుషా విని, తనదౌర్జన్యము, నెఱపుటకు మంచిదినమును లభించెనని సంతసించి, తోడనే దండులక్షలవరకు పంపవలసినదనియు, లేనిచో విద్యానగరరాజ్యమును భస్మము చేసెదననియు; హిందూమత మునే. రూపుమాపెదననియుం బెదిరించెను. సుల్తానుని గర్వోక్తులకు రాయలు కోపోద్రిక్తుడై దూత ముఖముననే యహమ్మదునగరరాజ్యమును నాశనమొనర్చి నావేటకొంత్రి కొనసాగదని పలికి, రాయబారిని బహిష్కరించెను. ఉభయ సైన్యములును కాలిసేనల మొద్దుగలిసిగాని పోరాడి దేశమును పాడొనర్చినవి. విద్యానగరసామ్రాజ్య సర్వసేనాని (దండనాయకుడను) కలుబరిగిరాజ్యముపైబడి, దుర్భాగ్యులగు సైనికులను జన గ్రహములనుగొని, విజయలక్ష్మితో విద్యానగరమునకు మరలివచ్చెను

ఈవాక్యములవలన దేవరాయనికే విజయము కలిగినట్లు వ్యక్తమగుచున్నది. బామనీరాజ్యపు చరిత్రలో నున్న వృత్తములను గాన్పించిన హిందువులాక్రమించుచు కొనగా నాసనములనుండి యల్లాయుద్దీనువారినిచెఱబట్టి, స్త్రీలను-శిశువులను-నిష్కారణముగా వధించెననియు, నటు

పై విద్యానగరవీరులు చెలరేఁగి, యాతని నేవిధమున నైన సమయింపఁబ్రయత్నింప, పాదుషా యది తెలిసి కలుబరిగి నుండి పాఱిపోయి, దానికుత్తరమున నూఱుమైళ్ళ దూరమున నున్న బెదందకోటను రాజధానిగఁ జేసికొనెననియు, నాంగ్లచరిత్రకారులు నుడువుచున్నారు.

౧. విదేశీయ విమర్శకులు.

రెండవ దేవరాయని కాలమున నిద్దఱు విదేశీయ విమర్శకు లాతనిసామ్రాజ్యముఁ జూడవచ్చిరి. ఇందుఁ బ్రథముఁడు ౧౪౨౦ వ సంవత్సరమున విచ్చేసిన నికోలో డెయికొంటెయను నిటలీదేశస్థుఁడు. ద్వితీయుఁ డీవఱకే మనకుఁబరిచయుఁడైన 'కమాలుద్దీ అబ్దుర్ రజాక్' అను తురుష్కరాయబారి. ఈ యిరువురును విద్యానగర ప్రాభవవైభవాదులనుగూర్చి చక్కఁగ వివరించియున్నారు. అందలిముఖ్యాంశములు విద్యానగర జీర్ణభాగములను వర్ణించుటకుముందు సంగ్రహముగఁ దెలుపఁబడును. ఈ విమర్శకులలో నికోలో డెయికొంటి దివాలా తీయువారియాస్తి ఋణదాతలకుఁ జెందెడువిధమును సహగమనాచార విధానమును, మరణదండన మున్నగు విషయములనుగుఱించియు వ్యక్తపఱిచెను. అందు సంవత్సరాది దీపావళి కాముదహనము నీపర్వత్రయము నాతఁడు చక్కఁగ వర్ణించియున్నాఁడు. రెండవవాఁడైన యబ్దుర్ రజాకు పారసీక దేశ వాస్తవ్యుఁడు. తన ప్రభుఁడగు 'షహారుఖు'ని యాదేశానుసారము హిందూస్థానమునకు

రాయబారముపూని, క్రీ. శ. ౧౪౪౧ (హిజరాశకము ౮౪౫)న సంవత్సరము జ్యేష్ఠమాసమున నొక పవిత్ర దినమున సముచితములగు కానుకలతోఁ బారసీకము నందలి హోరమ్మజ్ రేవువిడిచి, దారిమధ్యమునఁ బెక్కు కడగండ్లకులోనై చివరకెట్లో కళ్ళికోట చేరికొని, రాజ సందర్శనార్థ మచ్చటనాఁగెను. ఈతఁడీభారతభూమిని నడుగువెట్టినది మొద లీదేశమువిడిచిపోవుననుక నిందలి వివిధభాగములను సందర్శించి, నాఁటి దేశపరిస్థితులు నాచారధర్మములు తా నుండుఁగనుఁగొనిన నానావిష యములు నరపతిభూపతుల రాజ్యపాలనము మొదలగు వానిని యథాక్రమమున వర్ణించుచుఁ, బారసీకభాషలో నొక మహోత్తమమగు చరిత్రగ్రంథమువ్రాసెను. దానిపేరు

'మటలా [illegible] ఉలయిదక్

గ్రంథరాజమువలన విద్యానగర సామ్రాజ్య మున రెండవ దేవరాయని కాలమునాఁటి యనేకాపూర్వ విషయములు గ్రహింపవీలగుచున్నది. ఆతఁ డందువివ రించిన చరిత్రాంశములలో నీసందర్భమున కుచితములగు ముఖ్యవిషయములుమాత్రమే యిందు సంక్షేపించెదము.

౧. సామ్రాజ్య విస్తీర్ణము—ఒక్కమాఱు ప్ర యాణముసల్పవలెనన్న మూఁడునెలలకాలమునకుఁ దీటుని వైశాల్యముగల ప్రదేశము విద్యానగరసామ్రాజ్యము. మంగళూరు సింహళప్రాంతములు దాని దక్షిణపుమేరను సూచించు చిహ్నములు. ఉత్తరమునఁ గలుబరిగి

రాజ్

రాజ్యములకు చేసినాక్రాన్తి. ఏవంకఁజూచినను వేయి యోజనములదాఁక విస్తరించి యున్నట్లున్నది. పూర్వ పశ్చిమములయందు సముద్రములే దీనికిహద్దులు. దక్షి ణోత్తరములను సుప్రసిద్ధములైన మేటి రేవులు మూఁడు వందలు విద్యానగరచక్రవర్తి యధీనములు. ఈ నౌ కాశ్రయముల మూలమున ఖండాంతర వర్తకములకేఁ జన్మ విద్యాసార మీ సామ్రాజ్యమునకుఁగలదు. ఇంతటి విశాలప్రదేశ మంతయు వివిధవిధసస్య పరిశోభితము. సామ్రాజ్యమునందలి జనసంఖ్య గణనాతీతము. ఏజన నమునుజూచినను ప్రజాసముదయముచేఁ గిటకిటలాడు చుండును.

౨. నౌకాశాస్త్రీయములు — తనిఖీకారులు — విద్యానగర సామ్రాజ్యమునకుఁ జెందిన సముద్రతీరము లన్నియు విశ్వసనీయులగు శుల్కాధికారులచేఁ బరిరక్షితములు. అన్యదేశపునావ యేదేని తప్పిజారి తమ రేవులఁ జేరుచో బాధ్యతగల యితరనావలవలెనే దానినిగూడ నిరపాయముగ సంరక్షించుట నౌకాశాస్త్రీయాధికారుల విధియగును. మఱియు నీయధికారు లాయాతీరములయందుఁ బ్రోగగు వివిధవిధ వస్తుసంచయమును భద్రముగఁ గాపాడి, వానిని యజమానుల కప్పగించువారు. విదేశములనుండి దిగు మతియగు సరకులలో విక్రయింపఁబడిన వస్తువుల వెలపై నూటికి రెండువంతున శుల్కముక్రింద గ్రహించుట దొరతనపు నియమ మయియున్నది.

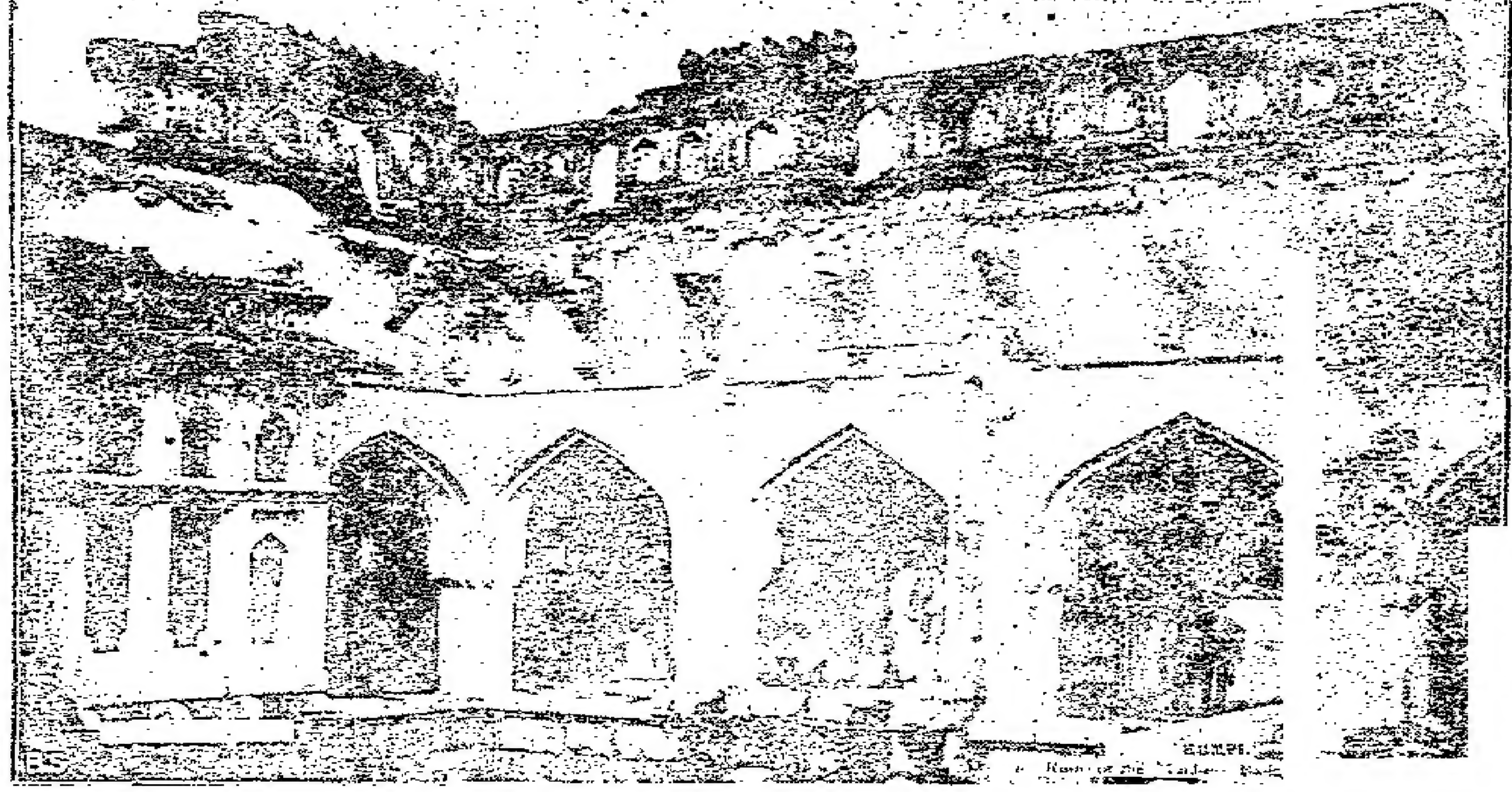
౩. సప్తప్రాకారములు— విద్యానగర మేడు కోటలచే నావృతమైయున్న దుర్గముగనుండెను. ఈ సప్తప్రాకారములు దాటినంగాని రాజమందిరము ప్రవేశించుటకుంగాదు. ఇందు మొదటికోట యున్న శిఖరాంతరమున వృత్తములగు గండశిలలచే నలయాకృతిని నిర్మింపంబడియున్నది. దీనికి బలాఢ్యములగు సింహద్వారములు నాలుగుగలవు. అందు సుస్థిరరక్షకులగుభటులు అహోరాత్రము లోకతెల్లంగనులుగ్గి కావలికాయుచుండు, నాగంటను వలనుండి రెండవకోట బ్రిదేశమ్యుల్కుముం గొనుచుండువారు. ఈ మొదటికోటయందలి ముఖ్యద్వారమునుండి దాని కభిముఖముగనున్న మూడవకోటద్వారమువఱకుంగల యంతరము రెండామడలు. మొదటి రెండు ప్రాకారముల నడుమ వ్యవసాయభూములు ఫలవృక్షములు బావులు నందందు మనోజ్ఞములై నభవనములు గన్పట్టెను. ఈ ప్రాకారములనడుమ నుత్తర దక్షిణద్వారముల మధ్యమున వనగజములను మచ్చికపఱచుటకును మదేభముల సాధించుటకును ఏనుంగుపిల్లలం బెంచుటకును ననువగు వసతులు కల్పింపఁబడినవి. మూఁడవకోట మొదల లేవవ ప్రాకారమువఱకు రాజమార్గముల కిరువంకలం గ్రిక్కిఱిసియున్న గృహవాటికలు నంగడులు నారామములు వెలయును. ఏడవప్రాకారికి వెలుపల నేఁబదిగజముల వైశాల్యముగల విహారణరంగ మున్నది. ఈ కోటలోపలనే రాజసౌధములును సభారంగములును సుందరమందిర

ములును నొప్పెను. ఇంతటి సువిశాలములు సుమనోజ్ఞములు నైన నాల్గురాజమార్గములు లొండొంటి కభిముఖముగ నగరివాకిటికెదురుగఁ గలిసికొనుచున్నవి.

౮. వాడలు - వర్తకము - నాణెములు.— విద్యానగరమునందలి ప్రధానవీథులన్నియు మిగుల వెడల్పైనవి. అందిరుపక్కల నంగళ్ళును, వానిముందు పలురకముల సరకుల నుంచుకొనుటకై వర్తకులు నిర్మించుకొన్న చప్పడములును, నాచప్పరముల పురోభాగమున సుగంధద్రవ్యవిక్రేతయుఁ బుష్పలావికలయు వస్తునిచయమును, వలయునంతస్థల మాక్రమించుకొనియున్నను, నడుమఁ బాదచారులు గుఱ్ఱపురౌతులు ఏనుఁగులు సందళములు నెడవిడకపోవునంత విశాలవంతములుగ నారాజమార్గము లొప్పెను. ఒక్కొక్కవాడ నొక్కొక్కరకపు సరకు మాత్రమే యమ్మఁబడును. ఇందమూల్యములైన రత్నములు ప్రవాళములు మేలుజాతిముత్తెములు వజ్రములు నడివీథులలో రాసులుపోసికొని, బహిరంగముగ విక్రయించుచుందురు. 'వరహా*' 'ప్రతాపము' 'పణము' అను త్రివిధములగు నిష్కములను 'తరము'లను వెండిటంకములును 'జత'లను రాగినాణెములును నచ్చట చెల్లుబడి

* నాఁటినాణెములకు రమారమి క్రిందిమూల్యము నుల్లేఖించఁదగును.
జతి. రెండుదమ్మిడీలు. తర మూరిణా. పణము మూఁడణాలు.
ప్రతాపము రూ. 1—14—0 వరా రూ. 3—12—0 లు.
వరాహమున నించుమించు నాల్గురూప్యములు.

విద్యానగరి

అంతఃపురప్రాకారః

యగును. ఇవెల్ల విద్యానగరరాజధానియందలి టంకసాలయందే ముద్రింపఁబడుచుండెను. మాయజాతి లోకతరమునకును, సాధారణము లోకవ్యవహారమునకును, నదీక్షణము లోకప్రతాపమునకును, రెండవ ప్రతాపము లోకసంచారమునకును సమానము.

౫. పాతాళపుఁగొట్టులు — బంగారపు గట్టులు — రజతపాత్రతవలన రాయల రాజ్యము ధనాధిక్యతకుఁ గనుఁ బ్రియముగఁ గూర్చు క్రీడారామముగ నుండెనఁట. విద్యానగర సామ్రాజ్యమునందలి పిన్నలు పెద్దలు నెల్లరు రత్నభూషణాద్యలంకారసంశోభితులుగ నుండిరఁట! రాయలధనాగారమునఁ బాతాళపుఁగొట్టు లెన్నియో యుండెను. వానిలో వెండి బంగారము గట్టు పోసియుంచుట యాచారముగనుండినది.

౬. నగరరక్షకులు—ఒక్క విద్యానగర సంరక్షణమునకు మాత్రము పండ్రెండువేల భటులుండిరి. వీరి వేతనమునకై వేశ్యావాటికలనుండి దినమున కొలు పండ్రెండువరాలు (౨౧౦౦౦ రూపాయలు) సుంకము వచ్చుచుండినది. రక్షకభటులు చాల మెలఁకువతో నగరముఁ గాపాడుచు, పుర వస్తుప్రాకారముల నడుమ నెచ్చట నెప్పుడేమి నడచినను దక్షిణము నగర పాలకునకుఁ దెల్పుచు, నేరములుజరుగకుండఁ జూచుకొను చుండిరి. ఏచోట నేపాటిసొమ్ముపోయినను, నా ప్రాంతమునకు నియోగింపఁ బడిన భటులు తమ చక్కనిపరిశోధనము వలన దానిఁ

దాని

గనిపెట్టి, బాగులేక యజమానున కాసొమ్ము చేర్పుచుండవలయును. లేనిచో దండవిధాయి విధించు నపరాధధన మచ్చుకొనవలసియుండుట భటులకువిధి.

౭. నగరపాలకుని కర్తవ్యము — దండనాయకునిఁ గటకపాలుఁడనియు నగరపాలకుఁడనియు దళాయితనియు దండనాధిపతియనియు నందురు. ఈతఁడే సర్వసేనానియు మంత్రియును. ఈతని యాస్థానమండపము టంకశాల కెదురుగా నుండును. ఇతఁ డనుదినము నియమితవేళ సభామందిరమునకరిగి, ప్రభుత్వోద్యోగులును చోపుదారులును బలసికొలువ, నభియోగవిచారణలకుఁ గడంగును. అభియోక్త మండపప్రవేశ మొనర్చి, భక్తిభావపురస్సరముగ దండనాయకునకు సాగిలపడి లేచి, కాన్కయిడి, కృతాంజలిపుటుండయి, భయవినయములుదోఁప శిరము వంచి నిలుచుండును. తదుపరి దండనాధిపతి సముచితభంగి నపరాధవిచారణలుసల్పి తీర్పుచెప్పును. ఈతనితీర్పునకుఁ బైతీర్పు లేదు. ఇట్లు రాజకీయ కార్యకలాపములు నిర్వర్తించుకొని, దండనాధిపతి కొలువుచాలించి, సభారంగమునుండి వెలువడును. వెంటనే మంగళరవంబు లెసంగును. సేవకులు వింతవింతవన్నెలుగల గొడుగుల నేడింటిఁబట్టి యధిపుని వెంబడింతురు. కొందఱు చామరములు వేయుచుందురు. చోపుదారు లిరుగడలఁ బరాకుఁజెల్పుచు ముందు నడతురు. వారి పురోభాగమున శంఖకాహళాది శోభనతూర్యములు మ్రోయు

చుండును. కటకశాలలఁ జింతటి వైభవముతో రాజమంది రమునఁ బిలుచుకొని సప్తప్రాకారములు గడచును. ఒక్కొక ద్వారమున నొకొక్క ఛత్రమువంతునఁ జాలింపఁబడును. చివర దళాయియొక్కఁడుమాత్రమే నిరాడంబరవృత్తి నంతఃపురిఁ జొచ్చి, చక్రవర్తిసమ్ముఖమున నాఁటివృత్తాంతమునంతయు నివేదించును. పిమ్మటఁ బ్రభువియాజ్ఞఁబడసి రాజనగరముకు వెనుక నున్న నిజమందిరమునకుఁ దరలును.

౮. వేశ్యాజనసమాశ్రయము—నగర ప్రాములనడుమ నందంపు వేశ్యలవాడ లధికముగనుండినను, టంకసాలసమీపమునందలి గణికాజన సమాశ్రయము మాత్రము, కడుంగడు రామణీయకముగ నుండెనఁట! ఆభాగమున వరుసలుతీర్చి సాలంకృతములుగ నిర్మింపఁబడిన హర్మ్యములు పుష్పలతానికుంజపరిశోభితములగు సౌధప్రాంగణములు సర్వజన హృదయాకర్షకములనియు, నామందిర పురోభాగములఁ జెలువొందు చంద్రకాంత శిలావేదికలపై సాయంసమయములయం దుపవసించెడు విలాసినుల యంగసౌష్టవముఁగూర్చియు సౌందర్య విశేషాదులను గురించియు వర్ణించుట యశక్యమనియు, రజాక్ నుడివెను. అట్టివర్ణన కుపక్రమించుట మీఁదుమిక్కిలి తనమనశ్చాంచల్యమునకే కారణమని యాతఁడు వాక్రుచ్చెను.

౯. గజపోషణము—ఏనుఁగులవేఁట దేవరాయనికిఁ జాలఁ బ్రీతికరమగు నాటయయి యుండెఁగాఁబోలు.

నిరంతరము మహారాజు వన్యవారణ విహారప్రదేశములనుండి, గజగ్రాహకులలోఁ గాలము వెడలించుచుండినయెడల తోఁ చెడిన ఈ వన్యమదోత్కటములను మిగుల నేర్పున బంధింపఁగల చతురులగు మావటీండ్రు తయారుగ నుండిరి. రాయఁడు ఈమార్గమున సాధించిన పర్వతములఁబోలు మాతంగములు విద్యానగరమున వేలకొలఁదిగనుండినవి. అంత సమున్నతములైన భద్రకుంజరములఁ గొన్నింటిని మాత్ర మహాప్రభుఁడు ప్రత్యేక గజశాలయందుంచి, వాని పోషణమున కుచితమగు వసతి నేలుగఁ గల్పించియుండెను. మావటీండ్రా నాగములను మిగుల హెచ్చరికతోఁ బెంచుచుండెడివారు. అనుదిన ముదయాస్తమాన సమయములయందు, కొండెచిఱుఁగుల భారముగల పాయసపు ముద్దలను నేతిలో ముంచియెత్తి, యొక్కొక యేనుఁగునకును దినఁబెట్టుట, వారినిత్యకృత్యములలో నత్యావశ్యకమగు నియమమయియుండెను. ఈయాహార మాయేనుఁగుల కొసఁగుటనే పచనము చేయుట వారికివిధి. అట్టిచో నందుఁ బదార్థములుపయోగించుటలో నేమాత్రము పొరపాటుజరిగినను కరులూరకొనక యాకింకరులఁ జంప దొరఁకొనునట. గజరక్షణమున నేభటుఁడైన నావంత ప్రమాదమున కెడమిచ్చినను రాయఁ డాబంటునకుఁ క్రూరశిక్ష విధింపక విడుచుచుండినవాఁడు కాఁడు. ఎవ్వఁడేని రాయనికాగ్రహము గల్గించునంతటి నేరముఁ గావించినచోఁ బ్రభుఁ డాయపరాధి నీమదవ్యాళముల పాలఁ

నాట్యము నభ్యసించుచుందురఁట. అవి నాసికనుండి నేలకుఁ వ్రేలాడు దంతములతోఁ గ్రుచ్చి తొండములతోఁ జిత్రిం చబడి వేయుచుండెనఁట. ఈ ప్రభేదములలో నొక్కటి ఐరావతముకంటె తెల్లనైనదఁట. మహానవమి దినాము జనము నడుమ నౌకయానపూర్వము ప్రభుని సన్నిధిఁ గాని పోవుటయు, శుభప్రాప్తికై ప్రభువు దానిని దర్శించుటయు సంభవము గుచుండెను.

౧౧ అంతఃపుర విశేషములు—రాణీవాసాభ్యంతర మందిరములఁ బురుషప్రవేశమున కవకాశమే లేకుం డెను. పదేండ్ల యీడు దాఁటిన బాలుఁడు నయిత మంతఃపురిఁ జూచుటకు వీలుండినదికాదు. రాయని కేడు వందలమంది భార్యలుగాక యుంపుడుకత్తెలును బ్రియాస్పదలగు యువతులును నాయవరోధభవనమున నుండి రఁట. నూఱేసి దాసదాసీజనము వెంబడినే యుండిరి. అంతఃపురస్త్రీజన మింతయున్నను నిద్దరు రాణులుగాని యుంపుడుకత్తెలుగాని యిద్దఱు యువతులుగాని రెండొక గదిలో నివసించుచుండినది లేదఁట. ఒక్కొక్కరి యునికికిని బ్రత్యేక వసతు లేర్పడియుండినవి.

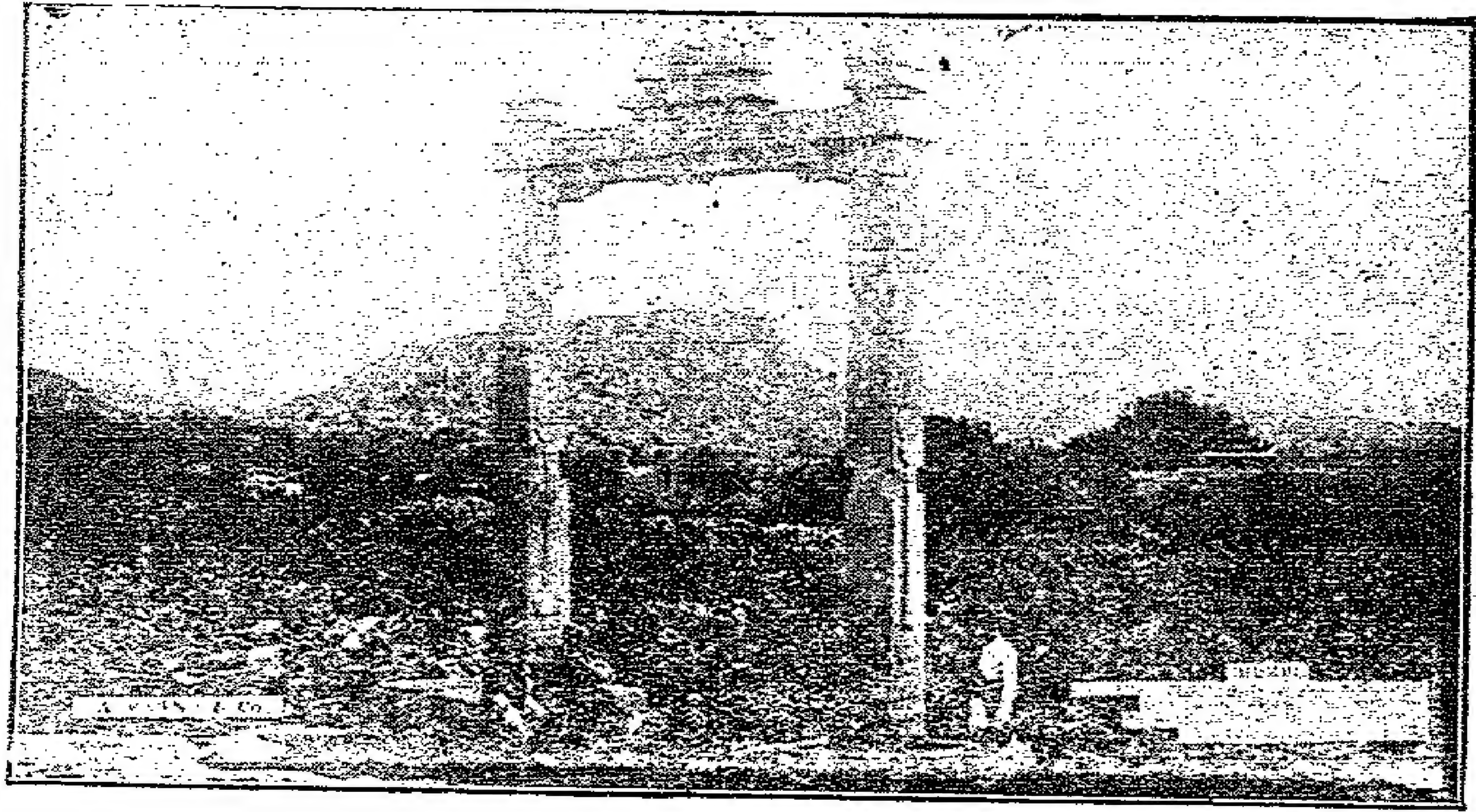
౧౧. శిల్పము—రజాకు కళ్లికోటరాజును 'సామూరి' యన్నన వశము లేదు. అతఁడచ్చట నావమానముల కాలము గౌరవహీనముగు నిరుద్యోగవృత్తిలోఁ గడపి, యనంతరము విద్యానగరప్రభుని యాహ్వాన మందికొని, ౧౪౪౩వ సంవత్సరము మార్చి నెలలో నంగ

భారినుండి మొట్టదాఁకనిఁ బ్రయాణము సల్పుచు, విద్యానగర సామ్రాజ్యమునఁ దాఁజూచిన దేవనిలయములలో నుత్కృష్టములగు వానిని రెండింటిని వర్ణించి యున్నాఁడు. అందొకటి మంగళూరికి ముప్పదిమైళ్ల దూరమునను౦డిన నాల్గంతస్థులుగల కాంశ్యమయ దేవాలయము. ఇది పది గజముల చదరము నైదు గజముల యున్నతముఁగల్గి, ప్రపంచమునం దద్వితీయముగ నెలయుచుండెనని యాతఁడు వ్రాసెను. ఇందుఁ జివరయంతస్థున నిలువెడెత్తుగల స్వర్ణవిగ్రహ మొకటి యుండెననియు, నావిగ్రహములకుఁ బ్రకాశమానములైన కెంపులు నయనాకృతినిఁ బొదుగఁబడి యుండెననియుఁ, గేవలము కంచుతోఁ జేయఁబడిన యీ దేవాలయమంతయు మిగుల రామణీయకమైన శిల్పకళలచేఁ జెలువారుచుండెననియు, నాతఁడు తెల్పుచున్నాఁడు. బేదనూరి నగర మధ్యమున, నొక విశాలమంజుల పుష్పోద్యానాంతరమునఁ జంద్రకాంత శిలామండప పూర్వకముగ నిర్మితమయి, యపూర్వ శిల్పవిన్యాసములచే సంశోభిల్లుచుండిన దైవమందిరము రెండవది. ఇఱువది యడుగుల వెడల్పును, తొంబది యడుగుల పొడవునుగల నాల్గేసి యంతస్థుల గోపురములు నాల్గు, ఈ యాలయమునకు నలుప్రక్కల నెలయునఁట. దాని మహోత్తర సౌందర్యగరిమ నభివర్ణించుట చాలఁగష్టమనియు, నా యాలయపు స్వాభావికస్థితి యున్నదున్నట్లు వర్ణించినను నతిశయోక్తి యగు

నిండవు గుత్తికొవలసి వచ్చుననియు, రజాకు వ్రాసెను. ఆ నిలయము పురోభాగమునఁగల చంద్రకాంత శిలామండప మున రాళ్ళొకటితో నొకటి పొందించిన తీరు శ్లాఘ్యతర ముగ నుండెననియు, అట్టివాని నొండొంటితో సమర్చిన జాడ యేమాత్రము నగపడక మండపమంతయు నేకశిలా మయము సంశయమునకు నయిత మనుకొన మీాయుఁగల్గియుండెననియు నాతఁడు తెల్పెను. ఈమండప మధ్యమున నల్లరాళ్ళతో నొక దేవాలయము కట్టఁబడి యుండెననియు, నాలయకుడ్యములపై నొకటి దిగువ నొకటి మూఁడువరుసలుగఁ జెక్కఁబడిన మానవప్రతి మలనంటి యాకృతు లెంతటి సమర్థుఁడగు చిత్రకారుఁడైన బాగుతోనైనను గీయఁజాలఁడనియు, నాతఁడు విశ్వ సించెను.

౧౨. రాయబారుల సత్కారము—విజాతీయు లును విమతస్థులునగు రాయబారులు దేశాంతరము నుండి వచ్చి, యాస్థానమున రాయని సందర్శించు వేళలఁ, కర్పూరతాంబూలాదులతో వారిని సత్కరించుట, సంస్థా నపు మొదటి యాచారమయి యుండినది. ఆరాయబా రులు విద్యానగరమునందుండఁదలఁచుచో వారు రాజధాని యందుండు నంతకాలము సామ్రాజ్యగౌరవమునకుఁ దగి నట్లు రాయబారుల గ్రాసవాసముల కనువేర్పఱచుట ప్రభువుముఖ్యధర్మముగ నుండినవి. అబ్దుర్ రజాక్ తాను మొట్టమొదట చక్రవర్తిసందర్శనము చేసిన సందర్భమున,

నైదువందల పణములు - సుగంధద్రవ్యములు - నిరువది దీనారముల యెత్తు పచ్చకర్పూరము - రెండుకట్టల తమలపాకులు బంగరుపళ్లెరమున నునిచి యాతని కొసంగఁబడె నఁట. పిమ్మటఁ దాను రాజధానియందున్న దినములలో వారమునకు రెండుపర్యాయములు రాయని సందర్శనము చేయుచుండినట్లును, నాసందర్భములలో నెల్లఁ బైవిశేషముగ సత్కారము తనకుజరిగినట్లును నాతఁడు తెల్పుచున్నాఁడు. రజాకు విద్యానగరమున వసించుచుండినయంతకాల మాతని దినవెచ్చమునకై యొకమణుఁగు నేయి-యొకమణుఁగు పంచదార - రెండుగొఱ్ఱెలు - నెనిమిదికోళ్ళు - రెండు వరాలు ననుదినమాతని విడిదికిఁ బంపఁబడు చుండెనఁట. దేవరాయఁడు దయార్ద్రహృదయుఁడనియుఁ జాలన దారుఁడనియు, సుగుణములపుంజమనియు, గాంభీర్యదాక్షిణ్య సూచకములగు భాషణములను నెఱపు నదాత్తచిత్తుఁడనియు, రాజపరమేశ్వరుఁడనఁదగిన వ్యక్తియనియు రజాకు నుడువుచున్నాఁడు. అందుల కారాయబారి నిదర్శనముల నెన్నింటినో చూపెను. ముఖ్యముగఁ జక్రవర్తి మహమ్మదీయులకు బద్ధవిద్వేషియయ్యు నాతెగకుఁజెందిన తన యెడ నాదరమొకఁడా నెందును గనివిని యెఱుఁగనంతటి యపారప్రేమయే కనఁబఱిచెననియుఁ, దన దేశమునందలి సమరఖండము హిరాతు మొదలగు ప్రధాననగరవిశేషములఁగూర్చియు సుల్తానుని కుశలాదికములనుగుఱించియుఁ దఱుచుఁ బ్రశ్నించుచుండెననియు, నాతఁడు తెల్పెను.

రాజతులాభారము

విద్యానగరమున రజాకునకుఁ గల్గుచుండెను గౌరవాదర
ములఁగాంచి సైఁపనోపని, పారశ్యజనివాసులు కొందఱా
ఱడు నిజముగ సుల్తానుపక్షపాతుఁడనియు కాయభోగకాఁడనియు
వేషధారియనియుఁ బ్రకటించిరి. ఈవిషయమునయి దేవ
రాయుఁడు ముఖ్యామాత్యునిమూలమున గ్రహించిన తరు
వాతను దఱుచు రాజమార్గమున నూరేఁగుతఱిని దా
నెదురగుచోఁ దోడనే మహాపళ్ళమునాఁపి, రుచిరదరహాస
చంద్రికలు ముఖమండలమున నటింపఁ, దయామృత
వృష్టిఁగురియు వీక్షణముల నెఱపి, తన యోగక్షేమము
లను రాయఁడాకర్ణింపుచుండెనని రజాకు తెల్పెను.

11. కలుపుఁ కప్పము.

సుల్తాను విద్యానగరమును దాఁకి తిరిగిపోయినప్పు
డును, మఱునటి సంవత్సరమునను, కలుబరిగియందుఁగ అప్పు
పీఁటపెట్టి ప్రజల నలయించెనని, ఫెరస్తా వ్రాయుచు
న్నాఁడు. దేవరాయఁడు బామినీరాజుల కైదుసంవత్స
రముల కప్పమీయవలసియుండియు, నీయక తిరస్కరించి
నందున, సల్తాయుద్దీను తన సోదరుఁడగు మహమ్మదుఖా
నుని బలాఢ్యమగు సేనతో విద్యానగరముపైకిఁ బంపెన
నియు, మహమ్మదుఖానుని సైన్యములు రాష్ట్రమున
ఘాతుకకర్మముల నెన్నింటినో యొనర్చెననియు, నందుచే
రాయఁడాతనికి రెండువందలమంది పాటకులను-బొక్కసం
గులను-విశేషధనమును-నిచ్చుటకియ్యకొని సంధిగావించు
కొనెననియు, ఫెరస్తా తెల్పుచున్నాఁడు. ఈతఁడు గరతెల్ప

సంవత్సరము విజయనగరమునకును గుల్బర్గాకును యుద్ధము పొసఁగెనని సూచించెనే కాని, తత్పూర్వము ౧౪౨౨ వ సంవత్సరమునుండి యెంతవఱకు దాదాపు పదునాల్గేండ్లకాలము విజయనగర వ్యవహారముల గూర్చి యొక్కటి యైనను వ్రాయక మౌనముద్రవహించెను.

12. శత్రుజయము సామ్రాజ్యవృద్ధి.

౧. పరాక్రమస్ఫూర్తి. దేవరాయఁడు లక్షల కొలఁది వీరులకు వేతనములనొసఁగి, వారలను సంరక్షించుచుండెను. నాలుగు వేలకుఁదక్కువగాని తురగవరులెప్పుడు నతనికడ సిద్ధముగనుండిరి. చివరకు సేన యేఁబదిలక్షల వఱకుఁ బెరిఁగినది. పంటమొలా రెడ్డియుఁ దెనుఁగు రాయఁడును సామంతులుగనుండ వీవీరులను వినుకొండ, కొండవీడు రాజ్యములను గెలిచి, రెడ్డిరాజులను బద్మనాయకవీరులను దనకంకితులనుగ నొనర్చుకొనెను. ప్రబలప్రతాపవంతులగు రాజులు పెక్కండ్రు శ్రీప్రభువునకు శత్రువులగుటచేఁ జిరకాలమీతఁడు రణకేళియందేకడపి, యరాతి సేనాసముద్రమును సంక్షుభితమొనర్చుచుఁ బరిపంథి నృపతులకు సింహస్వప్నముగనుండెను. కన్యాకుబ్జ కాంభోజ నేపాళ దేశముల ప్రభువు లీచక్రవర్తి కనుసన్నలలో మెలఁగుచుండిరి. క్విలన్ (తిరువాన్కూరు రాష్ట్రములోని మంచివర్తకస్థలము), సింహళము, పులికోట (తూర్పుతీరమున నిప్పటి చెన్నపురికి సమీపమునసుండిన నౌకాశ్రయ స్థానము), స్థానేశ్వరము (ఢిల్లీనగరమున కుత్తరమున

యుమునకును నర్మదకును మధ్యభాగమునఁ బ్రసిద్ధి నొందినది) మొదలగు రాష్ట్రపాలకులు, విద్యానగర సింహాసనమున కంకితులగుట కీరాజసింహుని యుద్ధతీయు మగు పరాక్రమస్ఫూర్తియే కారణము.

2. శాసనవిశేషములు — "దేవరాయుఁడు యుద్ధము చేయుఁగా కన్యకుబ్జదేశజులు ధైర్యముఁ దొలఁగిరి. కొంకణులు భీతిల్లిరి. తురుష్కులు కళావిహీను లైరి. కళింగులు వికలించిరి. ఆంధ్రులు పరిసరపర్వతములకుఁ బాఱిరి. అంగ వంగ కాంభోజ నేపాళ ప్రభువు లాతనికి ఛత్రచామరములఁబట్టు కింకరు లైరి. అంగవంగ కళింగ దేశాధీశు లెల్లరు చివరకు నాతని బాహుబలము పైననే యాధారపడిరి." అని పెక్కుశాసనములు స్పష్టపఱుచుచున్నవి.

3. కోశవృద్ధి — నిరంతరమిట్లు సమరార్ణవమునఁ గ్రుంకులిడుచున్నను సుఖానుభవమునుమాత్ర మీప్రభుఁడు కోల్పోవలేదు. అంతఃపుర సౌధముల యలంకరణమునకును, రాణివాసస్త్రీల యమూల్యములగు వస్త్రాభరణాదికములకును, నీతఁడు వినియోగించుచుండిన ద్రవ్య మపారము. సైన్యాభివృద్ధికై ధనము వెచ్చించినట్లే ప్రజాసౌఖ్యమునకుఁగూడ నిస్పృహనతానము ధనరాసులను విరివిగఁ గ్రుమ్మరించుచుండెను. ఇఁక నీతఁడొనర్చినదానములకు లెక్క లేదు. ధనమిన్నివిధముల వెచ్చించినను నీ ఖజాని 266 కోట్లకు మించినదొక్కటే బొక్కసమున

నిలుపయుంచెను. పైగా రత్నములో యాగణితములు.
క్విలక సింహళము పులికోట మున్నగు దేశముల రాజులు కొత్త రీతిని జక్రవర్తిగ నంగీకరించి యేటేటఁ గప్పము లంపుచు, నీ రాజేంద్రుని యాదేశములను శిరసా వహించుచుండిరి.

౮. సామ్రాజ్య భాగములు.—విద్యానగర సామ్రాజ్యము, అరగడ-గోవా-గుత్తి-మంగళూరు-బరకూరు-తెరకమంచి-అర్కాడు అను మహాఖండములుగ విభజింపఁబడి, సమర్థులగు ప్రతినిధుల పాలనమున నుంపఁబడియుండెను. ఇందుఁ గొన్నిటికి రాజేంద్రునిసోదరులే పాలకులుగ నుండిరని తెలిసెడిని.

13. సాహిత్యవిజ్ఞానము.

దేవరాయఁ డాంధ్రకవులను గాఢాభిమానమున నాదరించి యుచితరీతిని సత్కరించుచుండెను. ఈతనియాస్థానమునఁ బేరుగాంచిన విద్వాంసుఁ డరుణగిరినాథుఁడు. ఈతఁడు యోగానందప్రహసనాది గ్రంథములు రచించియు, వాదప్రౌఢిమ నద్వితీయుఁడయి వెలసియు, డిండిమమునార్జించి 'డిండిమకవిసార్వభౌమ' బిరుదముఁ బొందియుండెను. రాజసన్మానము గోరి వచ్చెడు పండితులందఱితోడ నీడిండిమకవి వాగ్యుద్ధమున బుసక్రమించి, తన సామర్థ్యముచేఁ బ్రతివాదుల నోడించిపంపుచు, మిగుల విఖ్యాతిఁగాంచుచుండెను. అట్టి సందర్భమున సకలవిద్యా సనాథుఁడును - కవికుల నాథుఁడును-

నగు శ్రీనాథుఁడు విద్యానగరమునకుఁ బోవ దటస్థించెను. రాయఁడు సింహాసనము మీఁదియుండి ప్రశ్నింప నా కవి యిట్లు నుడివెనఁట.

సీ. వరరాజ్యగిరిదుర్గవైభవ శ్రీలఁ
 గొనకొని కడనాఁడుఁ గొండవీడు
పరిపంథి రాజన్యబలముల బంధించు
 కొమరుమించిన జోడు కొండవీడు
ముగురు రాజులకును మోహంబు పుట్టించు
 గుణము లైన యుతిశాఖయుఁ గొండవీడు
చటులవిక్రమకేళి సాహసం బొనరించు
 కుటిల లాక్షులకు గాఁ గొండవీడు.

జనన మెందుటి కాపుకంతి సరస వీర
భటనటానేక హాటక ప్రకటగంధ
సింధురారవ మోహన శ్రీలఁ దనరు
కూర్మి నమరావతికి జోడు కొండవీడు.

తరువాత డిండిమకవి సార్వభౌమునకును శ్రీనాథునకును సాహిత్యచర్చ జరిగినది. ఆ యుద్దండవివాదమున పండితకవినాథుఁడగు శ్రీనాథుఁడు గెలిచెను. ప్రౌఢ దేవరాయఁడు శ్రీనాథుని పాండిత్యగరిమకు మిగుల హర్షించి, యాతనికిఁ గనకముత్యాలశాలయందు నిండు కొల్వునఁ గనకాభిషేకముఁ గావించి, కవిసార్వభౌమ బిరుద మొసఁగి సత్కరించెను. శ్రీనాథుఁ డీ విజయస్ఫూర్తికై యరుణగిరినాథుని కంచుఢక్కను పగులఁగొట్టించెనఁట. ఈ కవిసార్వభౌముఁడు సర్వజ్ఞ సింగమభూపాలుని సభకు వెళ్ళుచు, సరస్వతి నిట్లు ధ్యానించెను.

సీ. దీనార టంకాల తీర్థమాడించితి
దక్షిణాధీశు ముత్యాలశాల
పలుకుఁదోడై తాంధ్రభాషా మహాకావ్య
నైషధగ్రంథ సందర్భమునకు
బగులఁగొట్టించి సందష్ట వివాదప్రౌఢి
గౌడడిండిమభట్టు కంచుఢక్క
చంద్రభూషణక్రియాశక్తి రాయలయొద్దఁ
బాదుకొల్పితి సార్వభౌమబిరుద

గీ. ఎటుల మెప్పించెదో నన్ను నింక మీఁద
రావుసింగమహీపాల! రసికపాల!
నిండుకొలువున నెలకొనియుండి నీవు
సరససద్గుణనికురంబ! శారదాంబ!

ప్రౌఢదేవరాయభూపాలుఁడు సుకవిబృందములనిట్లు పోషించి, యాంధ్రసాహిత్యవిజ్ఞానము నెంతయు వర్ధిలఁ జేయుట కౌతుకులగురుఁడగు శ్రీచంద్రభూషణక్రియాశక్తి రాయఁడయెడ మిక్కిలి సహాకారిగనుండెనని తెలిసెడిని.

14. రాయని యోగ్యత—చరిత్రకారులమతము.*

౧. రాయని ధైర్యౌదార్యములు — దేవరాయనికిఁ గల 'గజబెంటకార' యను బిరుదమువలనను, దక్షిణ శాసనాధారములమూలమునను, నీతఁడు లక్ష్యసమన్వితుఁడును — ధైర్యశాలియు — నగుయోధుఁడని తెలియుచున్నది. అసహాయదశలో సోదరుఁడు తన్నదుర్కొనిన నవుడీరాజేంద్రుని మనస్థైర్యము వ్యక్తమైనది. దేవ

* The never to be forgotten Empire.

రాయని సోదరుఁడాతనిఁ జెనకినసందర్భముననే, గుల్బర్గా యందు సుల్తానునిసోదరుఁడుఁగూడ సుల్తానునెదిరించి, రాయనిసోదరుఁడు పొందినఫలమే పొందెను. దేవ రాయని సైన్యాధిపతుల బలపరాజయము లన్యరాజుల గర్వమడంచి సామ్రాజ్యైక్యము నభివృద్ధి నొందింపఁగల్గి నవి. ఈపార్థివచంద్రుఁడు చేసినదానము లీతని సామ్రా జ్యము నందంతటను ముఖ్యముగ సుఘురకుమిగులు దక్షిణ భాగమునను నాశ్రిత్రిలింగముల యుత్తరప్రాంతముల యందును నగపడుచున్నవి.

౨. కప్పములుగాథ — విద్యానగరరాజులు కలు బరిగి సుల్తానులకుఁ గప్పము లిచ్చుచుండిరని వ్రాసిన ఫెరిస్తాగారికిని, నాపాంతదుర్మ్మతులు చక్కఁగవిచా రించి గ్రహించివ్రాసిన, యబ్దుల్ రజాక్ నూనిజ్ పెయిస్ చరిత్రకారుల వ్రాఁతలకును, సంబంధమే లేదు; కనుక మొదటిది కేవల మూహాకల్పితమును నిరాధార మునునయి యున్నది. భామినీసుల్తానులు యుద్ధము చేయుట సందర్భించినప్పుడెల్ల, కప్పము లడిగియుండినను బలవంతులగు విద్యానగర ప్రభువు లంగీకరించియుండ రనుటకెల్ల. విద్యానగరపాలకులు భామినీసుల్తానుల కేడు లక్షలవరహాలు కప్పముక్రిందఁ జెల్లించియున్నట్లు ఫెరిస్తా తెల్పియున్నాఁడు. పరమదరిద్రులైన భామినీసుల్తాను లకును మహాధనాఢ్యులగు విద్యానగరచక్రవర్తులకును బోల్చిచూచినప్పుడు, వారెట్టికప్పమునైన భామినీసుల్తా

నుల కిచ్చియుండురనుట తృణీకరింపఁదగిన విషయము. కృష్ణానది మొదలు కన్యాకుమారి వఱకును, తూర్పుసముద్రమునుండి పడమటి సముద్రమువఱకును విస్తరించియున్న మహాసామ్రాజ్య మొక యల్పరాజ్యమునకుఁ గప్పముచెల్లించుచుండె ననుటలో నర్థము లేదు. భారత ప్రపంచమున బహుదూరముననున్న రాష్ట్రపాలకులు, విజయనగరచక్రవర్తులకుఁ గప్పములు చెల్లించుచుండిరని నిర్వచించెడు శాసనాధారములను, న్యూనిజ్ వ్రాఁతలు ధ్రువపఱచుచున్నవి. రెండవదేవరాయఁడు తన పొరుగుననున్న భామినీరాజ్యము నడఁచియుండిననేని, పరిరాజులనుండి కప్పముఁగొనుట యాతనికి సుసాధ్యము గాదు. రాయఁడు తా నితరరాజులనుండి కప్పములు గ్రహించుట కపరిమితసేనాబలముఁ గలిగియుండుటయు కాక, యాతఁడు తనకును బొరుగురాజులగు భామినీసుల్తానులకును బొసఁగినయుద్ధములందు శత్రువులఁ జేయుఁడియు యుండియుండవలయును. హిందువులు జయముఁబొందినప్పటికిని ఫెరిస్తా భామినీసుల్తానులకు విజయనగరపాలకులు కప్పములు చెల్లించెడి కథ యెత్తుకొనుచున్నాఁడు. ఒకవేళ ఫెరిస్తా వ్రాసినట్లు భామినీసుల్తానులే జయసిద్ధిని బొందియుండిరేని, సంధినియమములన్నియు వేఱువిధముగ నుండెడివి. మహమ్మదీయులు విజయోపేతులై యయియుండినచో, సాహిత్యధురంధరులగు సామసల్తానులు విజయనగరపాలకులిచ్చిన దెబ్బలకులవరహా

భోగమునే తృప్తిపొందియుండునని నాటి సత్యమునకు భిన్నము. తనరాజ్యమునఁ బొరిమెందలో బలాఢ్యమైన హిందూసామ్రాజ్య మొకటి యుండుటకై [illegible] బ్రాహ్మణాదకర [illegible] యుండి లేని, నాటి [illegible] భామినీసుల్తానులకుఁ గప్పములు చెల్లించియుండెనేని; [illegible] లేదు. అపారమైన హిందూసైన్యము [illegible], భామినీసుల్తానులు [illegible] సాక్ష్యమిచ్చుచున్నవి. నాటి సంగ్రామ పరిస్థితులలో శత్రువుచే [illegible] రాజ్యమునకొక [illegible]. అప్పు డోడినదాని సర్వస్వము జయశాలి హస్తమున [illegible] కాక, [illegible] చేసిన [illegible] బ్రతుకుచెడును లేకుండెను. భామినీసుల్తానులెప్పుడైన గెల్పొందియుండినచో, విజయనగరము [illegible] నకారణద్వేషముచేనో, [illegible] నా సామ్రాజ్యము సర్వస్వము [illegible], నిరంతర యుద్ధములను [illegible] మున దమరాజ్యములోఁ జేర్చుకొనియుండెడివారనుట యథార్థ్యకరముగు విషయము.

15. నిర్యాణతిథి.

రెండవ దేవరాయలు ౧౩౬౮ వ సంవత్సరము మరణించెనని నూనిజ్ వ్రాయుచున్నాడు; ఆ సంవత్సర

మునకును దానికిఁబిమ్మట మల్లికార్జునుఁడు రాజ్యముచేయుచుండినట్లు తెల్పెడు ౧౪౪౭ వ సంవత్సరమునకును నడుమను, నెవ్వరు రాజ్యముచేసిరో తెలిసికొనుటకు కెట్టియాధారమును లేదు. ఈప్రభుఁడు ౧౪౪౬ వ యేఁట మే నెల ౨౪ వ తేది స్వర్గస్థుఁడయ్యెనని కొందఱు వ్రాయుచున్నారు. అందులకు నాధారము లగపడదు.

16 తరువాతి రాజులు

ప్రౌఢదేవరాయని యనంతరము సాళువ వంశ రాజులచరిత్రయంత స్వారస్యమైనదికాదు. అతని తరువాత నతని కుమారులలో మల్లికార్జునుఁడు ౧౪౬౫ వఱకును, విరూపాక్షరాయఁడు ౧౪౮౫ వఱకును రాజ్యమేలిరి. మల్లికార్జునుఁడు యుద్ధప్రసక్తినిఁ బూర్తిగమాని సామ్రాజ్యభాగములఁ గొన్నింటినిఁ గోల్పోయెను. రెండవ వాఁడు కేవలము భోగలాలసుఁడై రాజ్యవ్యవహారములఁ గాఁబట్టకుండెను. ఇతని కుమారులలోఁ బ్రథముఁడగు రాజశేఖరరాయఁడు జనకునిఁజంపి తాను రాజయ్యెను. రాజశేఖరరాయని తమ్ముఁడగు రెండవప్రౌఢదేవరాయఁడు సోదరుని హత్యనొనర్చి సింహాసనముఁ గొనెను. చంద్రగిరి నాథుఁడగు సాళువ నృసింహరాజు తుళువ నరసరాజు సాయమున రెండవ ప్రౌఢదేవరాయనిఁదఱిమి విద్యానగర సామ్రాజ్యము నాక్రమించెను.

ఇది ప్రథమ భాగము.

విద్యానగర చరిత్రము.

అనఁబడు

విజయనగర మహాసామ్రాజ్య చరిత్రము.

—————(o)—————

సీ॥ విజయ[illegible] [illegible] [illegible] తో[illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] శ్రీకృష్ణ[illegible]
[illegible] [illegible] [illegible].

రామరాయల యుగమునుండి [illegible] యుగాంతము వఱకు నడచిన కిష్కింధ ఆనెగొంది విజయనగర మహాసామ్రాజ్యము చరిత్రములను, మహావీరాగ్రేసరుల ధార్మిక ఘనములను, ప్రశస్త శిల్పభాగములను [illegible] ము సమగ్రముగ సువిన్యస్తముగ [illegible] [illegible] వ్రాయఁబడినవి. [illegible] మార్గదర్శకముగు 2 దేశపటములు 34 హాఫ్టోను చిత్రములు నిండువెలయును. శ్రీకృష్ణదేవరాయని స్మృతి చిహ్నమగు మహాసామ్రాజ్య చరిత్రము [illegible], నాటి విహారరంగమైన యాంధ్రమహాసామ్రాజ్యము [illegible] ప్రతియొక్కరును పఠింపఁదగిన యుత్కృష్టమగు గ్రంథము.

వెల— రెండు రూపాయలు మాత్రము.

విలాసము: మేనేజరు, విజ్ఞానచంద్రికా గ్రంథమాల, అనంతపురము.

“[illegible] ప్రెస్” అనంతపురం.